

Т. А. Кісель
Н. Р. Якубук

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА). ТУРЫЗМ І ГАСЦІННАСЦЬ

*Допушчана Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь
у якасці вучэбнага дапаможніка для навучэнцаў
устаноў адукацыі, якія рэалізуюць адукацыйныя
праграмы сярэдняй спецыяльнай адукацыі
па спецыяльнасці “Турызм і гасціннасць”*

Мінск
РІПА
2020

УДК 379.85(075.32)

ББК 75.81я723

К44

Аўтары:

дацэнт кафедры беларускай філалогіі УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна” кандыдат філалагічных навук, дацэнт *Т. А. Кісель*;
дацэнт гэтай жа кафедры кандыдат філалагічных навук, дацэнт *Н. Р. Якубук*.

Рэцэнзенты:

цыклавая камісія гуманітарных навук Гуманітарнага каледжа УА “Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы” (*М. Г. Кузьміч, Т. У. Качан*);
загадчык кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі УА “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка” кандыдат філалагічных навук, дацэнт *Д. В. Дзятко*.

Усе правы на дадзенае выданне абаронены. Узнаўленне ўсёй кнігі або любой яе часткі не можа быць ажыццёўлена без дазволу выдавецтва.

Выпуск выдання здзейснены пры фінансавай падтрымцы Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь.

Кісель, Т. А.

К44 Беларуская мова (прафесійная лексіка). Турызм і гасціннасць : вучэб. дапам. / Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук. – Мінск : РІПА, 2020. – 148 с.
ISBN 978-985-7234-89-9.

У вучэбным дапаможніку ў адпаведнасці з тэмамі праграмы па вучэбнай дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” прадстаўлены тэарэтычныя звесткі і разнастайныя практычныя заданні, выкананне якіх дапаможа на канкрэтным моўным матэрыяле сістэматызаваць і паглыбіць веды, прыводзяцца прафесійна арыентаваныя тэксты для перакладу з рускай мовы на беларускую, кароткі руска-беларускі слоўнік спецыяльнай лексікі, даюцца пытанні для самакантролю ведаў навучэнцаў спецыяльнасці “Турызм і гасціннасць”.

Адрасуецца навучэнцам устаноў сярэдняй спецыяльнай адукацыі, можа быць карысны настаўнікам, выкладчыкам і ўсім, хто цікавіцца пытаннямі беларускай мовы.

УДК 379.85(075.32)

ББК 75.81я723

ISBN 978-985-7234-89-9

© Кісель Т. А., Якубук Н. Р., 2020

© Афармленне. Рэспубліканскі інстытут прафесіянальнай адукацыі, 2020

ПРАДМОВА

Сучасная канцэпцыя падрыхтоўкі спецыялістаў заснавана на сусветнай гуманістычнай тэндэнцыі захавання і развіцця нацыянальна-культурнай самабытнасці народаў, найважнейшым элементам якой выступае нацыянальная мова. Ва ўмовах білінгвізму ў Рэспубліцы Беларусь ад устаноў адукацыі патрабуецца рыхтаваць не проста спецыяліста, а камунікатыўна развітую асобу, якая на дастаткова высокім узроўні магла б наладжваць зносіны на роднай мове ў прафесійнай (і не толькі) сферы.

Змест курса “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” арыентуе на практычнае авалоданне беларускай мовай у спецыяльнай сферы, на асэнсаванне асаблівасцей беларускай мовы ў сістэме іншых моў, усведамленне беларускай мовы як базавай каштоўнасці беларускай нацыянальнай культуры і нацыянальнай самасвядомасці народа. Вывучэнне дысцыпліны накіравана на пашырэнне кругагляду, стаўленне асобы і фарміраванне светапогляду, што звязана з эфектыўнасцю будучай прафесійнай дзейнасці спецыялістаў.

Выданне прызначана для падрыхтоўкі да заняткаў па дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” навучэнцаў устаноў сярэдняй спецыяльнай адукацыі па спецыяльнасці “Турызм і гасціннасць”. Прапанаваны ў выданні тэаэтычны і практычны матэрыял павінен дапамагчы не толькі паглыбіць веды навучэнцаў, але і выпрацаваць адпаведныя ўменні і навыкі самастойнага аналізу разнастайных моўных з’яў.

У адпаведнасці з тыпавай праграмай і тэматычным планам у вучэбны дапаможнік уключаны тэарэтычныя звесткі і прак-

тычныя заданні па наступных тэмах: “Мова – духоўны скарб народа”, “Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы”, “Функцыянальныя стылі маўлення”, “Культура прафесійнага маўлення”. Практыкаванні прадугледжваюць разнапланавую працу навучэнцаў з тэрміналагічнай лексікай, з тэкстамі, са слоўнікамі рознага тыпу, з дадатковай літаратурай, з заданнямі на развіццё творчых здольнасцей. Яны дапамагаюць выхоўваць пачуццё нацыянальнай і асабістай самапавагі, любоў да мастацкага слова, да духоўнай і інтэлектуальнай культуры беларусаў. Матэрыялы заданняў маюць выразны прафесійна арыентаваны напрамак.

Для кантролю ведаў навучэнцаў прапанаваны пытанні і выніковы тэст.

Важную ролю ў сістэме заняткаў маюць разнастайныя віды аналізу навуковых тэкстаў і пераклад спецыяльных тэкстаў з рускай мовы на беларускую, якія змешчаны ў дадатку 1.

У дадатку 2 пададзены кароткі руска-беларускі слоўнік турыстычных тэрмінаў, які дапаможа пры перакладзе прафесійна арыентаваных тэкстаў.

Узоры афармлення спіса літаратуры, змешчаныя ў дадатку 3, будуць садзейнічаць замацаванню навыкаў правільнага афармлення такіх навуковых тэкстаў, як рэферат, даклад, артыкул.

1. МОВА – ДУХОЎНЫ СКАРБ НАРОДА

1.1. МОВА І СОЦЫУМ

Мова ў будзённым разуменні – неад’емная ўласцівасць чалавека. Гэта настолькі звыклая з’ява, якая суправаджае чалавека ўсё яго жыццё, што рэдка хто з нас задумваецца над яе сутнасцю. Як правіла, мова ўспрымаецца як нешта дадзенае, як і здольнасць хадзіць, дыхаць, бачыць. Уявіць сённяшняе жыццё без мовы немагчыма. Усе тыя сувязі, якія існуюць паміж людзьмі, цалкам грунтуюцца на мове. Дзякуючы мове мы можам карыстацца ўсімі ведамі, назапашанымі чалавецтвам на працягу гісторыі.

Мова – адметная форма культуры народа, у ёй найперш выяўляецца духоўная самабытнасць пэўнай грамадскай супольнасці людзей. Як катэгорыя сацыяльная яна з’яўляецца неабходнай умовай існавання грамадства, тым падмуркам, на якім яно трымаецца, паколькі мова – галоўны сродак зносін людзей, важны кансалідуючы элемент любога грамадства, які ахоплівае ўсе сферы духоўнага і матэрыяльнага жыцця. З аднаго боку, без мовы не існуе грамадства, бо людзі не змаглі б зразумець адно аднаго, наладзіць вытворчасць і побыт, з другога – без грамадства сама мова таксама існаваць не можа.

Як галоўны і ўніверсальны сродак зносін паміж людзьмі, сродак назапашвання, апрацоўкі, перадачы разнастайнай інфармацыі пра знешні свет мова з’яўляецца цалкам грамадскай з’явай. У той

жа час рэальная мова існуе, функцыянуе і як індывідуальная з’ява ўжываецца менавіта асобнымі людзьмі, выражае думкі, пачуцці, адносіны да сказанага, намеры кожнага канкрэтнага чалавека.

Мова, як адна з найбольш таемных сусветных загадак, ужо не адно тысячагоддзе з’яўляецца прадметам навуковага асэнсавання. На кожным этапе развіцця лінгвістычнай думкі былі створаны арыгінальныя тэорыі, якія паступова вялі да сучаснага разумення прыроды і сутнасці мовы. Уся іх разнастайнасць звычайна зводзіцца да адказу на пытанні: якой з’явай выступае мова – біялагічнай ці псіхічнай, грамадскай ці індывідуальнай. Кожны з гэтых падыходаў цярэў ад адасобленасці, аднабаковасці трактоўкі сутнасці мовы і непрымання іншых вучэнняў. Барацьба і развіццё ідэй і меркаванняў прывялі да сучаснага погляду на мову як на складанае аб’яднанне ідэальнага і матэрыяльнага, біялагічнага і псіхічнага, грамадскага і індывідуальнага, як на з’яву, што валодае складанай унутранай структурай.

Так адны навукоўцы разглядалі мову як з’яву выключна біялагічную. Лічылася, што мова закладзена ў самой біялагічнай сутнасці чалавека і перадаецца ў спадчыну. Другія даследчыкі лічылі мову з’явай чыста псіхічнай, адносілі яе да сферы падсвядомай псіхафізіялагічнай дзейнасці. Падобныя сцвярджэнні маюць аднабаковы характар. На самой справе мова – з’ява і біялагічная, і псіхічная, але ў тым сэнсе, што чалавек валодае біялагічнай прадвызначанасцю да фарміравання мовы, г. зн., што ў ім закладзены псіхафізіялагічны механізм, які забяспечвае магчымасць маўлення. Але рэалізаваць гэтую здольнасць чалавек можа толькі ў пэўных умовах – пры наяўнасці моўнага акружэння (мы ведаем выпадкі, калі маленькія дзеці, пазбаўленыя кантактаў з людзьмі, раслі ў іншым асяроддзі і набывалі звычкі гэтага асяроддзя). Інакш кажучы здольнасць гаварыць закладзена ў чалавеку генетычна, але рэалізуецца толькі ў грамадстве. Мова не перадаецца, як іншыя біялагічныя прыкметы, у спадчыну кожнаму канкрэтнаму індывіду. Чалавек вучыцца мове ад іншых людзей, само па сабе маўленне, як уменне размаўляць, не фарміруецца. Дзіця, незалежна ад нацыянальнасці і генаў бацькоў, пачне размаўляць на той мове, якую чуе з першых дзён жыцця. Біялагічнае ў мове праяўляецца ў тым, што асаблівасці маўлення

кожнага чалавека індывідуальныя. Знаёмы голас мы адрозніваем ад мноства іншых галасоў, нават калі і не бачым гаворачага. Гэтыя індывідуальныя асаблівасці абумоўлены якраз біялагічным механізмам.

Пры выкарыстанні агульнага сацыяльнага здабытку людзей – мовы – кожны індывідуум уносіць у яе пры маўленні рысы свайго асабістага характару, укладвае ў яе і ўспрымае ў ёй той сэнс, які звязаны з яго ўласным досведам, эрудыцыяй, пачуццямі, ужывае тыповыя для сябе моўныя сродкі, мае пэўныя асаблівасці свайго вымаўлення, суправаджае маўленне характэрнымі для сябе паралінгвістычнымі сродкамі (жэстамі, мімікай, рухамі цела і інш.).

Кожны чалавек валодае не мовай увогуле, а канкрэтнай мовай (мовамі), што належыць пэўнаму народу. У гэтым праяўляецца дваісты характар мовы: з аднаго боку, яна з’ява індывідуальная, бо ўласціва чалавеку, з другога, – грамадская (сацыяльная), бо належыць канкрэтнай грамадскай супольнасці. Значыць, адной з адметных дыялектычных супярэчнасцяў, якія складаюць саму сутнасць мовы, служыць суіснаванне ў ёй адначасова сацыяльнай і індывідуальнай частак. Прапорцыі паміж гэтымі часткамі ў мове носяць пераменлівы характар, пастаянна мяняюцца ў залежнасці ад мноства фактараў яе ўжывання, напрыклад, у афіцыйна-справовай сферы моўных зносін пераважае сацыяльны кампанент, у сяброўскай гутарцы большую вагу набывае індывідуальны кампанент.

Такім чынам, асаблівасці індывідуальнага валодання мовай вызначаюцца фактарамі як біялагічнымі, так і сацыяльнымі. На індывідуальнай мове заўсёды ёсць адбітак сацыяльнасці, паколькі, з аднаго боку, індывідуальная мова не ствараецца нанова, а бярэцца ў гатовым выглядзе, увабраўшы ў сябе сацыяльны вопыт папярэдніх пакаленняў. З другога боку, на фарміраванне індывідуальнай мовы аказвае ўплыў сям’я, адукацыя, прафесія, моўнае акружэнне, месца жыхарства яе носьбіта. Засваенне мовы і яе выкарыстанне носяць выбарачны характар. Веданне агульнанароднай лексікі, правілаў словазмянення і словаспалучэння з’яўляецца абавязковым, у той час як пры выбары сінонімаў або пры вымаўленні асобных слоў дапускаюцца варыянты.

1.2. ФУНКЦЫІ МОВЫ Ў ГРАМАДСТВЕ

Сутнасць мовы праяўляецца праз функцыі, якія яна выконвае. Функцыі мовы з'яўляюцца яе характарыстыкамі, без якіх мова не можа быць сама сабой.

Найважнейшай функцыяй мовы з'яўляецца *камунікатыўная*, праз якую мова выступае як універсальны сродак зносін людзей. Мова ўзнікла з патрэб камунікацыі і дае мажлівасць людзям зразумець адно аднаго, арганізаваць сумесную дзейнасць у любых сферах жыцця. І пры гэтым мова застаецца адной з тых сіл, якія забяспечваюць існаванне і развіццё грамадства. Праз камунікатыўную функцыю праяўляецца найперш сацыяльны характар мовы. За межамі соцыума – пры яго знікненні, асіміляцыі іншымі народамі – мова з жывой робіцца мёртвай, як гэта здарылася з лацінскай, прускай, палабскай, скіфскай і многімі іншымі мовамі. Мова аб'ядноўвае, нітуе пэўную народнасць, нацыю ў адзіны сацыяльны арганізм.

Здольнасць слова служыць сродкам намінацыі прадметаў і з'яў рэчаіснасці вызначае яшчэ адну з найважнейшых функцый мовы – *намінатывую*, праз якую чалавек лічыцца з навакольным светам. Усе прадметы, з'явы прыроды, іх уласцівасці робяцца ўнутраным здабыткам носбіта мовы, ствараюць свет яго вобразаў, уяўленняў, паняццяў пераважна праз іх намінацыю, называнне, калі знешнія рэаліі атрымліваюць назвы сродкамі мовы.

Адной з істотных функцый мовы з'яўляецца *пазнавальная (кагнітыўная, гнасеалагічная)* – гэта функцыя пазнання і адлюстравання навакольнага свету. Наше пазнанне грунтуецца на ведах, якія фіксуюцца, назапашваюцца, абагульняюцца і класіфікуюцца з дапамогай мовы. Прычым мова выступае не толькі ў якасці матэрыяльнага замацавальніка ведаў, але выкарыстоўваецца і як найбольш эфектыўны інструмент пазнання, таму што стварэнне і ўзбагачэнне асноўных катэгорый мыслення (паняццяў) адбываецца на аснове мовы. Звычайна паняццям адпавядаюць пэўныя катэгорыі мовы (словы і тэрміны), якія маюць абагульняльны характар, таму што абазначаюць не адзін прадмет, а цэлыя іх сукупнасці ці абстрактныя паняцці.

З выкарыстаннем мовы перадаецца інфармацыя пра разнастайныя факты, з'явы, падзеі. У гэтым выпадку на першы план выступае *інфарматыўная* функцыя.

Пры маўленні, зносінах даволі часта важным аказваецца не толькі тое, што сказаць, але і як сказаць. Якасць характарыстыкі маўлення ацэньваюцца як па перададзеным значэнні, па інфарматыўнасці, так і па эмацыянальнай афарбоўцы, па эстэтычных уласцівасцях, што ўздзейнічаюць на атрымальнікаў інфармацыі часцей больш эфектыўна, чым іншыя рысы маўлення. Так, мілагучныя выказванні пры аднолькавай інфарматыўнасці са звычайным паведаннем успрымаюцца з большай асалодай і ўвагай, з больш глыбокім уражаннем. Таму вельмі важнай з'яўляецца *эмацыянальна-экспрэсіўная* функцыя – функцыя выражэння эмоцый, пачуццяў, настрою.

Патрэбы чалавека ў прыгажосці задавальняюцца з дапамогай многіх мастацтваў і не ў меншай ступені *эстэтычнай*, ці *паэтычнай*, функцыяй мовы, што непасрэдна ўвасабляецца ў такіх відах маўленчай дзейнасці, як красамоўства, ці рыторыка, сцэнічнае маўленне, паэзія, мастацкая проза, прыгожае пісьменства.

Праз *акмулятыўную* функцыю мова выступае сродкам назапашвання грамадскага вопыту і ведаў, сродкам фарміравання і развіцця матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Мэтай *фатычнай* функцыі з'яўляецца наладжанне і падтрыманне кантактаў паміж суразмоўцамі. Іншы раз зносіны як бы не маюць мэты: для гаворачых не важная інфармацыя, якой яны абменьваюцца, яны імкнуцца выразіць свае эмоцыі ці ўздзейнічаць адно на аднаго. Пакуль для іх важны толькі кантакт, які падрыхтуе далейшыя больш змястоўныя зносіны. У такіх выпадках мова і выконвае фатычную функцыю.

Вельмі важнай функцыяй мовы з'яўляецца *этнічная*, калі мова выступае прыкметай, сімвалам нацыі, сродкам этнічнай кансалідацыі. Асабліва выразна гэтая функцыя праяўляецца ў сітуацыях, дзе існуе культурна-моўная асіміляцыя аднаго народа другім. Мова ў такім выпадку з'яўляецца фактарам еднасці этнасу. Народ імкнецца захаваць яе як сведчанне сваёй нацыянальна-гістарычнай адметнасці і культурна-духоўнай самабытнасці.

Разнастайныя функцыі мовы рэалізуюцца не паасобку, а ў комплексе, з сітуацыйным вылучэннем адной з іх у залежнасці ад намераў прамоўцы, яго здольнасцяў, мэтай выказвання, інтарэсаў, складу аўдыторыі і іншых фактараў.

Усе функцыі, якія выконвае мова, накіраваныя на тое, каб зрабіць яе аптымальным сродкам самавыражэння людзей і эфектыўным сродкам зносін паміж імі.

1.3. БЕЛАРУСКАЯ МОВА СЯРОД ІНШЫХ МОЎ СВЕТУ

Кожная мова – жывая грамадская з’ява, мае сваю гісторыю, праходзіць адметны шлях, неаддзельны ад гісторыі і жыцця народа. Колькі ў свеце моў, столькі і шляхоў іх станаўлення, развіцця.

Паводле генеалагічнай класіфікацыі, усе мовы свету падзяляюцца на роднасныя і няроднасныя. Гэты падзел залежыць ад паходжання мовы, наяўнасці або адсутнасці агульных рыс з іншымі мовамі. На аснове падабенства роднасныя мовы аб’ядноўваюцца ў моўныя сем’і. Да найбольш пашыраных належаць такія сем’і: індаеўрапейская, семіта-хаміцкая, іберыйска-каўказская, фіна-ўгорская, цюркская, мангольская, кітайска-тыбецкая, тайская, аўстра-незійская, аўстраазіяцкая. Моўныя сем’і, у сваю чаргу, дзеляцца на моўныя групы і падгрупы.

Беларуская мова належыць да індаеўрапейскай моўнай сям’і, славянскай групы, усходнеславянскай падгрупы.

Індаеўрапейскія мовы – самая вялікая ў свеце па колькасці носьбітаў моўная сям’я. Амаль кожны другі жыхар планеты гаворыць сёння на мове індаеўрапейскага паходжання. Да індаеўрапейскай моўнай сям’і належыць больш за 150 моў, якія ўтвараюць 12 груп.

Індыйская моўная група (карыстаюцца больш за 761 млн носьбітаў мовы) уключае больш за 96 жывых моў (хіндустані, раджастані, бенгалі, пенджабі, орыя, біхары, цыганская і інш.) і мёртвыя мовы (ведыйская, санскрыт, пракрыты, палі).

Іранская моўная група (звыш за 80 млн носьбітаў) уключае жывыя мовы (персідская, таджыкская, афганская, белуджская, курдская, тацкая і інш.) і мёртвыя мовы (старажытнаперсідская, авестыйкая, скіфская, мідыйская і інш.).

У складзе славянскай моўнай групы (больш як 290 млн носьбітаў) выдзяляюць тры падгрупы: усходнюю (беларуская, руская, украінская мовы), заходнюю (польская, чэшская, славацкая, лужыцкая, або сербска-лужыцкая, кашубская і мёртвая палабская

мовы), паўднёвую (балгарская, сербская, македонская, харвацкая, славенская і мёртвая стараславянская мовы).

Балтыйская моўная група (каля 5 млн носьбітаў) ўключае дзве жывыя мовы – літоўскую і латышскую, а таксама мёртвую мову – прускую.

Германская моўная група (каля 425 млн носьбітаў) уключае тры падгрупы: паўночнагерманскую (дацкая, шведская, нарвежская, ісландская і фарэрская мовы), заходнегерманскую (англійская, нямецкая, галандская, фламандская, ідыш, ці новаяўрэйская, мовы), усходнегерманскую (мёртвыя мовы: гоцкая, бургундская, вандальская і інш.).

Раманская моўная група (каля 576 млн носьбітаў) умоўна падзяляецца на тры падгрупы: цэнтральную (французская, італьянская, рэтараманская, сардзінская мовы), заходнюю (іспанская, партугальская, каталанская, правансальская мовы), усходнюю (румынская, малдаўская, мёртвая лацінская мовы).

Кельцкая моўная група (каля 9 млн носьбітаў) распадаецца на тры падгрупы: гайдэльскую (ірландская, шатландская мовы), брыцкую (брэтонская, валійская і мёртвая корнская мовы), гальскую (гальская мова).

Хецка-лувійская, або анаталійская, моўная група ўключае мёртвыя хецкую, лувійскую, карыйскую, палайскую, лідзійскую і лікійскую мовы.

Тахарская моўная група ўключае мёртвую тахарскую мову.

Грэчаская, албанская і армянская ўтвараюць адпаведныя самастойныя групы індаеўрапейскай моўнай сям’і.

Узнікненне і фарміраванне беларускай мовы адбывалася ў непарыўнай сувязі з гісторыяй усяго славянства. Блізкасць славянскіх моў тлумачыцца ў першую чаргу тым, што ў пэўны перыяд (прыкладна з III тысячагоддзя да н. э. па I тысячагоддзе н. э.) продкі сучасных славянскіх народаў жылі разам на параўнальна невялікай тэрыторыі, так званай прарадзіме славян. Зразумела, што ў той час сувязь паміж імі была вельмі цесная, а падабенства, у тым ліку і моўнае, было значна большым, чым цяпер. Гэта дазваляе гаворыць пра так званую праславянскую мову. Фрагменты данай мовы можна ўзнавіць на падставе некаторых старажытных фактаў, што захаваліся ў славянскіх мовах і дыялектах.

Адносна часу, які праіснавала праславянская мова, у навукоўцаў няма адзінага погляду, аднак, трэба адзначыць, што агульнаславянскі перыяд быў самым працяглым. Ад яго ў мовах сучасных славян захавалася шмат аднолькавых лексічных адзінак, назіраюцца аднолькавыя фанетычныя працэсы, а таксама рысы граматычнага ладу.

Паступова славяне пашыралі тэрыторыю свайго рассялення і да сярэдзіны I тысячагоддзя н. э. славянская гаворка гучала ўжо ва Усходняй Еўропе, на Балканах, на тэрыторыі сучаснай Германіі, Чэхіі, Славакіі, Венгрыі, Румыніі, у Грэцыі і Малой Азіі. За час вандровак славян па Еўропе сувязі паміж імі паслабляліся, што і прывяло да распаду агульнаславянскага моўнага адзінства. З гэтага часу пачалося вылучэнне славянскіх моўных груп, асобных славянскіх моў.

Прыкладна ў VI–VII стст. завяршылася рассяленне славян і ўтварыліся тры групы славянскіх плямён: усходнія, заходнія і паўднёвыя славяне. На іх аснове ў наступныя стагоддзі склаліся асобныя славянскія народнасці. На працягу X–XIII стст. усходнеславянскія плямёны карысталіся адной пісьмовай агульнаўсходнеславянскай (старажытна-рускай, усходнеславянскай) мовай. На гэтай мове створана даволі шмат рукапісных помнікаў (рэлігійных, справавых, мастацкіх і інш.), частка якіх захавалася да нашага часу (“Слова пра паход Ігаравы”, “Аповесць мінулых часоў”, “Руская праўда” і інш.). Яны служыць агульнай пісьмовай скарбонкай усіх усходніх славян і перакладзены на сучасныя беларускую, рускую, украінскую мовы.

Агульнаўсходнеславянская мова праіснавала да канца XIII ст., а затым з яе вылучыліся тры асобныя мовы: беларуская, украінская, руская.

Беларуская мова разам з рускай і ўкраінскай належыць да падгрупы ўсходнеславянскіх моў. Усходнеславянская падгрупа – самая малая па колькасці моў, але самая вялікая па колькасці славян, што гавораць на яе мовах (прыкладна 240 млн чалавек).

1.4. ВЫТОКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

З XIII–XIV стст. моўныя адрозненні асобных усходнеславянскіх тэрыторый становяцца больш прыкметнымі ў параўнанні з папярэд-

нім перыядам. Пры вызначэнні самастойнасці блізкароднасных моў неабходна ўлічваць не толькі лінгвістычныя, але і гісторыка-культурныя фактары. Важную ролю адыгралі палітычная барацьба паміж князямі розных усходнеславянскіх земляў-дзяржаў, змаганне супраць крыжакоў, мангола-татарскае ярмо.

У гэты час на тэрыторыі былой Кіеўскай Русі адбывалася паступовае ўзвышэнне дзвюх дзяржаў – Вялікага Княства Літоўскага і Маскоўскай Русі. У перыяд з XIV па XVI ст. утварыліся тры асобныя народнасці – беларуская, руская і ўкраінская і адначасова сфарміраваліся адпаведна тры мовы – старабеларуская, стараруская і стараўкраінская. Беларуская народнасць склалася на аснове трох плямёнаў – дрыгавічоў, крывічоў, радзімічаў. Даследчыкамі гісторыі ўсходнеславянскіх моў устаноўлена, што ўжо ў агульнаўсходнеславянскай мове трэба шукаць вытокі тых фанетычных з’яў, якія пазней сталі характэрнымі рысамі беларускай мовы.

Менавіта ў складзе Вялікага Княства Літоўскага ў XV–XVI стст. старабеларуская мова дасягнула найвышэйшага ўзроўню свайго развіцця. Яна стала дзяржаўнай мовай, што было замацавана Статутам Вялікага Княства Літоўскага, на ёй афармляліся дзяржаўныя дакументы, пісаліся летапісы, ствараліся арыгінальныя і перакладныя мастацкія творы, навуковая, вучэбная, публіцыстычная і рэлігійная літаратура, вялася дыпламатычная перапіска. Да нашага часу дайшоў архіў урадавай канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага – Літоўская метрыка, якая налічвае каля 600 тамоў і з’яўляецца найкаштоўнейшай крыніцай вывучэння мовы і гісторыі беларускага народа.

На старабеларускай мове ўпершыню ў гісторыі ўсходніх славян распачалося кнігадрукаванне. Менавіта Францыск Скарына ўзняў беларускую мову і беларускую культуру на еўрапейскі ўзровень.

Перыяд фарміравання і развіцця старабеларускай літаратурнай мовы ахоплівае вялікі адрэзак часу, амаль паўтысячагоддзя. За такі доўгі перыяд адбываліся змены і ва ўмовах яе функцыянавання, і ў сферах выкарыстання, і ва ўзаемаадносінах з іншымі мовамі. Змянялася і само яе аблічча – лексіка-фразеалагічны склад і правапісна-граматычныя рысы, стылістыка, сродкі і прыёмы літаратурнага выказвання. Змены адбываліся паступова, шляхам пераемнасці паміж старым і новым, пры адсутнасці строга вызначаных літаратур-

ных нормаў. Таму і ўзнікаюць цяжасці пры вырашэнні пытанняў, звязаных з перыядызацыяй старабеларускай літаратурнай мовы, вызначэннем яе сувязей з народнай гаворкай, адносін да іншых моў.

Існуюць розныя погляды на тое, з якога часу можна ўжо гаварыць пра ўласнабеларускую літаратурную мову, бо на Беларусі яшчэ доўгі час захоўваліся традыцыі агульнаўсходнеславянскага пісьменства. Аднак мясцовыя моўныя рысы так ці інакш заўсёды пранікалі ў пісьмовыя помнікі. У XIII ст. спецыфічныя беларускія рысы пранікалі найперш у помнікі канцылярска-юрыдычнага (дзелавога) зместу – розныя запісы, граматы, заканадаўчыя акты і інш., якія былі непасрэдна звязаны са штодзённым жыццём народа. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ідзе пад уплывам жывога беларускага маўлення і агульнаўсходнеславянскай кніжнасці.

З канца XIV ст. пісьменнасць на тэрыторыі Беларусі насычаецца рысамі жывой беларускай мовы ў такой ступені, што ёсць усе падставы гаварыць пра беларускую літаратурную пісьмовую мову, якая значна адрозніваецца сваімі арфаграфічнымі, граматычнымі і лексічнымі рысамі. Старабеларуская мова на працягу некалькіх стагоддзяў абслугоўвала розныя сферы грамадскага жыцця ў Вялікім Княстве Літоўскім. Яна аказала ўплыў на іншыя мовы, у прыватнасці на літаратурную мову рускай народнасці. Перыяд з XV па XVI ст. вучоныя называюць “залатым векам” у гісторыі беларускай культуры, літаратуры, мовы.

Далейшы ход развіцця беларускай мовы быў надзвычай неспрыяльным. Пачынаючы з другой паловы XVI ст. на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага ўзрастае аўтарытэт польскай культуры і адпаведна польскай мовы, што было звязана з тагачаснай палітычнай сітуацыяй: пасля аб’яднання Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай (у выніку Люблінскай уніі 1569 г.) беларускія землі ўвайшлі ў феадальную федэратыўную дзяржаву – Рэч Паспалітую. Вынікам гэтага стала апалячванне і акаталічванне беларускага насельніцтва і звужэнне сферы выкарыстання беларускай мовы. Паступова беларуская літаратурная мова выходзіць з афіцыйнага ўжытку, а ў 1696 г. прымаецца закон, паводле якога дзяржаўнай мовай Рэчы Паспалітай становіцца польская. З гэтага часу амаль цэлае стагоддзе справядства вядзецца толькі на польскай мове. Паступова беларуская мова выцясяецца і з тагачаснай літаратуры. У вы-

ніку спыняецца друкаванне беларускіх кніг, ужыванне беларускай мовы на дзяржаўным узроўні. Аднак беларускай мовай працягвалі яшчэ карыстацца ва ўніяцкіх школах і цэрквах. Яна засталася сродкам вусных зносін дробнай шляхты, рамеснікаў і сялян, а таксама мовай фальклорных твораў. Перыяд актыўнага выкарыстання старабеларускай мовы ў якасці пісьмовай заканчваецца ў XVII ст.

У канцы XVIII ст. у выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай (1795 г.) беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі, афіцыйнай мовай становіцца руская. Беларускай мовай у яе дыялектных разнавіднасцях карысталіся сяляне, блізкія да іх па сацыяльным становішчы дробная шляхта і жыхары мястэчак, ніжэйшыя слаі насельніцтва буйных гарадоў. На народна-гутарковай мове працягваў развівацца фальклор. У 1840 г. царскі ўрад забараняе ўжываць назву “Беларусь”, а ў 1867 г. – друкаваць кнігі на беларускай мове. У літаратурнай беларускай мове гэтага часу амаль не было грамадска-палітычнай і навуковай тэрміналогіі, не было строгай сістэмы граматычных, лексічных і арфаэпічных нормаў. Усё гэта прывяло да заняпаду пісьмовай традыцыі беларусаў. Адсутнасць легальнай магчымасці развіваць культуру беларускага народа на роднай мове адыграла сваю негатыўную ролю і перапыніла станаўленне адзіных літаратурных нормаў мовы, што адмоўна адбілася на фарміраванні новай беларускай літаратурнай мовы, якая пачала развівацца ў XIX–XX стст. на базе вуснай народна-гутарковай мовы.

Своеасабліваць гісторыі беларускай літаратурнай мовы ў тым, што яна, дасягнуўшы вышэйшай ступені развіцця як у структурных, так і ў функцыянальных адносінах да пачатку XVII ст. і нават пэўным чынам уплываючы на рускую мову, паступова прыйшла да заняпаду і выйшла з ужытку ў выніку культурна-гістарычных абставін таго часу.

1.5. НОВАЯ (СУЧАСНАЯ) БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА XIX – ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XX СТ.

Фарміраванне новай беларускай літаратурнай мовы супала з эпохай сацыяльнага і нацыянальнага прыгнечання беларускага народа. Адсутнасць свайго нацыянальнага дзяржаўна-палітычнага

ўтварэння было галоўнай прычынай таго, што працэс складвання агульнай пісьмова-літаратурнай нацыянальнай мовы і беларускай нацыі адбываўся больш за стагоддзе. Негатыўную ролю адыграла і тое, што тагачасная філалагічная навука разглядала беларускую народна-дыялектную мову як дыялект рускай ці польскай мовы, што ў прынцыпе адмаўляла права на яе літаратурную апрацоўку. Паколькі пісьмовая традыцыя аказалася перарванай, новая літаратурная мова ўзнікла на аснове жывой народнай мовы беларусаў і пры слабым выкарыстанні здабыткаў папярэдняй старабеларускай кніжнай традыцыі.

Сярод найбольш ранніх помнікаў беларускага пісьменства вылучаюцца ананімныя творы, напісаныя на жывой гутарковай мове беларускага селяніна, літаратурна не апрацаванай, з захаваннем рыс мясцовай гаворкі, з якімі і звязана ўзнікненне новай беларускай літаратуры і літаратурнай мовы. У гэтых творах знайшлі водгук палітычныя падзеі таго часу (“Песня беларускіх жаўнераў”, “Быў на Русі Чорны бог”, “Із-за Слуцка, із-за Клецка”, “Віншаванне Савасцея”), побытава-маральны стан сялянства (“Чалом, чалом, ацец татулька”, “Вось цяпер якім люд стаў”, “Гутарка Паўлюка”). Вярышняй парадыйнай паэзіі гэтага часу з’яўляюцца паэмы “Энеіда наыварат” і “Тарас на Парнасе”.

З ростам нацыянальна-вызваленчага руху, з пашырэннем ідэй рэвалюцыйнага рамантызму частка творчай інтэлігенцыі таксама пачала звяртацца да мовы простага народа. Некаторыя з іх нават паспрабавалі пісаць па-беларуску (Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, Уладзіслаў Сыракомля, Арцём Вярыга-Дарэўскі, Вінцэзь Каратынскі, Аляксандр Рыпінскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч).

Нягледзячы на царскую забарону друкаваць кнігі па-беларуску (якая была знята толькі пасля 1905 г.), у канцы XIX ст. за мяжой выходзяць творы Францішка Багушэвіча (зборнікі “Дудка беларуская” і “Смык беларускі”), з’яўляюцца вершы Янкі Лучыны.

Важную ролю ў працэсе фарміравання беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. адыгрывала публіцыстыка, у прыватнасці нелегальная газета “Мужыцкая праўда” Кастуся Каліноўскага.

І хаця пісьменнікі XIX – пачатку XX ст. змаглі даволі шырока адлюстраваць прастату і жывасць народнай мовы, адсутнасць літаратурных нормаў, неабмежаванае выкарыстанне сродкаў

размоўна-бытавой мовы розных сацыяльных слаёў “прызямлялі” мову мастацкіх твораў. У XIX ст. беларуская мова не мела магчымасці распаўсюджвацца ў розныя сферы грамадскай і культурнай дзейнасці народа. У сувязі з функцыянальна-стылявой аднабаковасцю беларуская нацыянальная літаратурная мова XIX ст., яе слоўнік і фразеалогія, выяўленчыя сродкі абмяжоўваліся пераважна паняццямі паўсядзённага быту. Не былі ўніфікаваны і замацаваны адпаведным чынам граматычныя і арфаграфічныя нормы беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы. У беларускіх выданнях XIX ст., надрукаваных у розных выдавецтвах, адлюстроўваліся асаблівасці роднай гаворкі асобных пісьменнікаў, што прыводзіла да пэўнай стракатасці і няўстойлівасці фанетычных і граматычных рыс літаратурнай мовы. Не было зразумела, які дыялект неабходна пакласці ў аснову выпрацоўкі і ўніфікацыі нормаў нацыянальнай літаратурнай мовы. Не існавала адзінай графічнай сістэмы: беларускія выданні друкаваліся часцей прыстасаванай да беларускай мовы польскай графікай і радзей рускай.

Усё гэта прывяло да таго, што працэс развіцця сучаснай літаратурнай мовы расцягнуўся больш, чым на стагоддзе. Па сутнасці, яшчэ на пачатку XX ст. беларуская мова была неўнармаванай і развівалася ў асноўным у жанрах мастацкай літаратуры.

На пачатку XX ст. умовы для развіцця беларускай мовы кардынальна змяніліся: 24 лістапада 1905 г. царскім урадам быў выдадзены т. зв. “Закон аб свабодзе друку”. Дазвалялася друкаваць арыгінальныя творы беларускай літаратуры і пераклады на беларускую мову з іншых моў. Аднак ад сваёй нацыянальнай экспансіі царызм не думаў адмаўляцца. Беларуская мова па-ранейшаму не магла пашырацца ў іншыя сферы, акрамя мастацкай літаратуры і публіцыстыкі. Дзелавыя паперы, напісаныя па-беларуску, не мелі юрыдычнай сілы, у навучы і школе выкарыстоўвалася руская мова.

Пасля рэвалюцыі 1905–1907 гг. узнікаюць беларускія выдавецтвы, з’яўляецца беларуская нацыянальная перыёдыка: газеты “Наша Доля”, “Наша Ніва”, “Лучынка”. У іх друкуюць свае творы класікі беларускай літаратуры: Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Цётка, Сяргей Палуян і інш. Іх творчасць і стала пачаткам новай беларускай літаратурнай мовы. У кастрычніку

1905 г. быў скасаваны цыркуляр Міністэрства асветы, згодна з якім забаранялася размаўляць у навучальных установах на мясцовай мове, г. зн. і па-беларуску. З’яўляюцца першыя падручнікі для беларускіх школ.

Узнікае беларускі прафесійны тэатр Ігната Буйніцкага, актывізуецца дзейнасць па зборы беларускага фальклору. Гэта спрыяла ўздыму кнігадрукавання на Беларусі. Большасць кніг прызначалася для малапісьменных чытачоў, таму яны былі напісаны проста, даступнай мовай. Так як на Беларусі былі распаўсюджаны і праваслаўе, і каталіцтва, то адны і тыя ж кнігі часта друкаваліся двума шрыфтамі – лацінскім і кірылічным. Найбольшы ўклад у развіццё беларускага кнігадрукавання зрабіла выдавецкая суполка “Загляне сонца і ў наша ваконца”. Галоўнай мэтай таварыства ставіла друкаванне і распаўсюджванне беларускай літаратуры і тых выданняў, якія адносіліся да Беларусі. Суполка адыграла важную ролю ў папулярызацыі беларускіх кніг, якіх за 8 гадоў было выпушчана больш за 40.

У гэты час значна папоўніўся слоўніковы склад нацыянальнай мовы – за кошт лексікі з тэрытарыяльных і прафесійных дыялектаў, запазычанняў з іншых моў, стварэння беларускіх наватвораў.

Важным крокам на шляху стабілізацыі і кадыфікацыі моўных нормаў стала выданне ў 1918 г. “Беларускай граматыкі для школ” Браніслава Тарашкевіча – падручніка, у якім на навуковай аснове былі распрацаваны і прыведзены ў сістэму правілы беларускай арфаграфіі, граматыкі, пунктуацыі. Трэба адзначыць, што прынцыпы правапісу, якія вызначаў Браніслаў Тарашкевіч, выкарыстоўваюцца і сёння ў беларускамоўным замежным друку, у недзяржаўных выданнях. Гэты прынцып атрымаў назву “тарашкевіца” і з’яўляецца адным з варыянтаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Складанасць працэсу развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XIX – пачатку XX ст. заключалася ў тым, што мове неабходна было сцвердзіць сваю самастойнасць у сістэме іншых славянскіх моў.

Найбольш спрыяльнымі для беларускай мовы сталі 1920-я гады, калі яна набыла статус афіцыйнай мовы БССР і атрымала неабходную дзяржаўную падтрымку. Упершыню пасля часоў Вялікага Княства Літоўскага беларуская мова зноў абслугоўвала ўсе патрэбы

дзяржавы. Аднак у ёй не было сістэмнасці, аднастайнасці ў перадачы моўных з’яў.

Пастанова ЦВК БССР “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенню нацыянальнай палітыкі”, прынятая ў ліпені 1924 г., паклала пачатак планаваму працэсу беларусізацыі, хоць пэўныя захады па распаўсюджванні беларускай літаратурнай мовы рабіліся і раней. Беларусізацыя 1920-х гг. стварыла культурна-ідэалагічныя, лінгвістычныя і дыдактычныя ўмовы для захавання беларускай мовы ў адукацыі і культуры; вызначыла функцыянаванне беларускай мовы аж да сярэдзіны 1950-х гг., выклікала росквіт беларускай мастацкай літаратуры, вызначыла лёс самой літаратурнай мовы.

У 1920-я гг. неабходна было ў першую чаргу арганізаваць навучанне ў школе на беларускай мове. Для гэтага трэба было падрыхтаваць школьныя падручнікі, што нельга было зрабіць адразу ў сувязі з нераспрацаванасцю тэрміналогіі.

З самага пачатку працэс станаўлення новай літаратурнай мовы стаў працэсам адбору найбольш характэрных рыс жывых народных гаворак, замацавання іх у якасці агульнанароднай нормы. Несумненна, значная роля адводзілася першым беларускім пісьменнікам, якія ў літаратурных творах у значнай ступені выкарыстоўвалі лексіку і фразеалогію сваіх гаворак. Народная мова з’яўлялася асноўнай крыніцай і для публіцыстычнага, нават навуковага і дзелавага стыляў.

Асноўнай задачай гэтага перыяду стала стварэнне беларускай нацыянальнай тэрміналогіі, якая змагла б абслугоўваць усе сферы сацыяльна-грамадскага і культурнага жыцця рэспублікі. У лютым 1921 г. была створана Навукова-тэрміналагічная камісія, у задачу якой уваходзіла распрацоўка беларускай тэрміналогіі. На аснове гэтай камісіі ў пачатку 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), які ў 1928 г. быў рэарганізаваны ў Акадэмію навук. Вынікам працы спецыялістаў па розных галінах ведаў і супрацоўнікаў тэрміналагічных камісій на працягу 1922–1930 гг. сталі падрыхтоўка і выданне 23 выпускаў “Беларускай навуковай тэрміналогіі” (слоўнікаў перакладнога характару па матэматыцы, біялогіі, геаграфіі, псіхалогіі, мовазнаўстве, хіміі, вайскавай справе і г. д.).

Былі апублікаваны “Беларуска-расійскі слоўнік” (1925 г.) і “Расійска-беларускі слоўнік” (1928 г.) Міколы Байкова і Сцяпана Некрашэвіча. На беларускай мове вялося навучанне ў школах, тэхнікумах, ВНУ. Упершыню па ўсіх прадметах былі створаны беларускамоўныя падручнікі для школ.

У канцы 1920-х гг. амаль уся літаратура (каля 90 %), якая выпускалася ў рэспубліцы, была беларускамоўнай, звыш 80 % школ мелі беларускую мову навучання. Беларуская мова стала мовай справаводства, навукі і навучання. Паводле Канстытуцыі БССР 1927 г. беларуская мова абвешчалася “пераважнай для зносін паміж дзяржаўнымі, прафесійнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі”.

З мэтай удасканалення тагачаснага беларускага правапісу ў лістападзе 1926 г. у Мінску была склікана Акадэмічная канферэнцыя па рэформе правапісу і азбукі, удзел у якой прынялі каля 70 беларускіх і замежных навукоўцаў, выкладчыкаў, грамадскіх дзеячаў. Арфаграфічная камісія ў сціслы тэрмін падрыхтавала праект змяненняў беларускага правапісу, але па палітычных матывах ён не быў зацверджаны.

У 1930-я гг. XX ст. працэс беларусізацыі практычна быў згорнуты, бо моўным пытаннем пачалі прыпісваць палітычнае гучанне. У выніку “выкрыцця нацыянал-дэмакратаў” і барацьбы з імі загінулі грамадскія дзеячы, пісьменнікі, вучоныя, работнікі культуры і асветы.

Змена палітычнай кан’юнктуры і пераход улад да адкрытай русіфікатарскай палітыкі пад канец 20-х г. XX ст. спынілі працэс свабоднага, натуральнага пошуку нормы, што прывяло да паспешлівага прыняцця 26 жніўня 1933 г. пастанова СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”. Над рэформай 1933 г. працавалі ўжо зусім іншыя, менш дасведчаныя ў беларускай мове людзі, сярод якіх былі нават нефілолагі і небеларусы. Адпаведна гэты правапіс ужо цалкам адлюстроўваў тэндэнцыю на збліжэнне беларускай мовы з рускай. Рэформа 1933 г., як адзначаюць даследчыкі, увяла ў беларускую мову каля 30 фанетычных і марфалагічных “расійскіх” асаблівасцей. Лексіка і фразеалогія рускай мовы ўводзілася паступова, у парадку “дабравольных запазычанняў” і “ўзбагачэння” беларускай мовы.

Такім чынам, правапіс перастаў адлюстроўваць вельмі істотныя якасці жывога беларускага маўлення (напрыклад, асіміляцыю цвёрдых зычных, свісцячых і шыпячых), што пацягнула за сабой глыбінныя змены ў гукавым ладзе мовы. Адбылася нівеліроўка і некаторых граматычных асаблівасцей беларускай літаратурнай мовы, што таксама аддаліла яе ад жывых гаворак цэнтральнай часткі Беларусі, якія ляглі ў аснову лексіка-граматычных і фанетычных нормаў.

У сілу русіфікацыйнага працэсу з беларускай літаратурнай мовы выкідваліся і замяняліся рускімі ўсе тыя словы, якія сваім коранем або словаўтварэннем адрозніваліся ад адпаведных слоў рускай мовы. Такія словы называліся “вузкімі дыялектызмамі”, або “правінцыяналізмамі”.

Аднак справа з нармалізацыяй беларускай мовы на гэтым не скончылася, і ў перадваенныя гады зноў у друку з’явіліся патрабаванні далейшых змен і ўдакладненняў правіл арфаграфіі і граматыкі.

Паступова звужаецца сфера функцыянавання беларускай мовы, якая замяняецца рускай мовай ва ўстановах дзяржаўнага кіравання, навучальных установах. У 1938 г. выходзіць пастанова СНК і ЦК УКП(б) “Аб абавязковым вывучэнні рускай мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей”.

Развіццё нацыянальнай тэрміналогіі ў 1930-я гг. фактычна спынілася па палітычных матывах, на гэта паўплывала і рэформа правапісу 1933 г. Папярэднія традыцыі і напрацоўкі былі адрынуты, шматлікія тэрмінаграфічныя працы здадзены ў сховішчы як шкодныя, нацыяналістычныя і неадпаведныя афіцыйна прынятым правапісным і лексічным нормам.

Пачынаючы з 1930-х гг., краінай быў узяты курс на збліжэнне народаў і зліццё іх культур у адну культуру з адной мовай. Таму важным стала не адлюстраванне нацыянальнай спецыфікі беларускай мовы, а наадварот, прывядзенне яе сістэмы ў адпаведнасць з рускай традыцыяй.

Працэс русіфікацыі набыў асаблівы размах у пасляваенны час. У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў рэспубліцы не было агульнага цэнтра распрацоўкі і ўпарадкавання правапісу і тэрміналагічнай лексікі.

1.6. РАЗВІЦЦЁ І ФУНКЦЫЯНАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ё ДРУГОЙ ПАЛОВЕ ХХ – ПАЧАТКУ ХХІ СТ.

У другой палове ХХ ст. асаблівасці развіцця беларускай мовы былі абумоўлены яе функцыянаваннем ва ўмовах канкурэнцыі з рускай мовай. У пасляваенны час у Беларусь прыехалі спецыялісты розных галін народнай гаспадаркі з іншых рэспублік Савецкага Саюза, таму была абвешчана палітыка інтэрнацыяналізацыі, што прывяло да пашырэння рускай мовы і размывання нацыянальнай самасвядомасці. Відавочна, што нацыянальна-моўная палітыка дзяржавы мела русіфікатарскі характар, хаця афіцыйна прапагандавалася “гарманічнае” беларуска-рускае двухмоўе.

І ўсё ж у гэтых умовах аднаўляецца праца па ўпарадкаванні беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Пачатак дыскусіям па пытаннях нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы паклаў артыкул Міхаіла Судніка “Да пытання аб беларускім правапісе”. Прапаноўваліся як нязначныя змены, так і радыкальныя. Напрыклад, перавесці беларускі правапіс на марфалагічны прынцып напісання, як у рускай мове (тэорыя інтэрнацыяналізацыі моў у сацыялістычным грамадстве). Акадэміяй навук ствараецца арфаграфічная камісія на чале з Якубам Коласам, якая ў 1951 г. апублікавала праект змен і ўдакладненняў беларускага правапісу. У 1952 г. была праведзена канферэнцыя, а ў 1957 г. Савет Міністраў БССР прыняў пастанову “Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу”.

У 1959 г. былі апублікаваны “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, якія дзейнічалі на працягу амаль 50 гадоў. Частковыя змены, прынятыя ў 1957 г. і выдадзеныя ў 1959 г., не з’яўляліся рэформай, а ўдакладнялі і развівалі “Правапіс беларускай мовы” 1934 г. У адпаведнасці з гэтымі правіламі падрыхтаваны і выдадзены дзясяткі акадэмічных слоўнікаў літаратурнай мовы. На жаль, і ў новых “Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” засталася шмат нявырашаных праблем і супярэчнасцей, што абумовіла вялікую колькасць выключэнняў.

У 1970-я гг. устойлівасць нормаў пачала парушацца рэдакцыямі газет, часопісаў, выдавецтваў, асобнымі пісьменнікамі і журналістамі. У сваёй моўнай практыцы яны ўсё часцей пачалі парушаць

рэкамендацыі, пададзеныя ў навуковых дапаможніках і даведніках. Пісьменнікі пачалі актыўна выкарыстоўваць вузкадыялектныя словы, нехарактэрныя моўныя канструкцыі, штучныя ўтварэнні. Каб выправіць такое становішча, у Акадэміі навук была праведзена спецыяльная нарада ў 1972 г. Абмяркоўваліся пытанні павышэння культуры сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Распачалася навуковая праца па распрацоўцы больш дэталёвых нарматыўных рэкамендацый словаўжывання, лексікаграфічнай фіксацыі слоў. У 1987 г. выйшаў “Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” пад рэдакцыяй Мікалая Бірылы. Упершыню ў беларускай лексікаграфіі быў створаны нарматыўны агульнадаступны дапаможнік.

На працягу 50–80-х гг. ХХ ст., калі працэсы дэнацыяналізацыі грамадскага і культурнага жыцця набылі надзвычай шырокі характар, сферы выкарыстання беларускай мовы, не абароненай дзяржавай, хутка звужаліся: істотна скарацілася колькасць беларускамоўных школ, дашкольных устаноў, беларускамоўнай перыёдыкі і кніг. Беларуская мова была практычна выключана з афіцыйнага ўжытку і саступала адну пазіцыю за другой рускай мове, якая, па сутнасці, са сродку міжнацыянальных зносін ператварылася ў дзяржаўную мову рэспублікі. Пачалася новая хваля русіфікацыі.

Беларуская літаратурна-пісьмовая мова займае вядучае становішча толькі ў сферы мастацкай літаратуры. Падзеі і зрухі, што адбываліся ў краіне, абуджалі ў народзе творчыя сілы і нарадзілі такіх волатаў нацыянальнай літаратуры, як Уладзімір Караткевіч, Васіль Быкаў, Іван Мележ, Рыгор Барадулін, Ніл Гілевіч.

Сітуацыя кардынальна змянілася ў канцы 1980-х – пачатку 1990-х гг., калі ўзніклі новыя фактары, здольныя ўплываць на моўную сітуацыю.

Працэсы дэмакратызацыі грамадскага жыцця, распачатае будаўніцтва суверэннай дзяржавы актуалізавалі ў Беларусі моўнае пытанне. Яно ўсё часцей звязвалася з праблемамі дзяржаўнага суверэнітэту, нацыянальнага адраджэння беларускага народа. Важную ролю ў пашырэнні сферы ўжывання беларускай мовы адыграла Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны (чэрвень 1989 г.). Пачынаюць адкрывацца класы і дашкольныя дзіцячыя ўстановы з беларускай мовай навучання. На беларускай мове

працуюць вышэйшыя і сярэднія спецыяльныя навучальныя установы, міністэрствы і іншыя дзяржаўныя органы. У многіх арганізацыях адкрываюцца курсы па вывучэнні беларускай мовы.

У 1990 г. была прынята Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР, дзе адзначалася, што Беларусь стварае нацыянальную сістэму адукацыі, культуры і інфармацыі, і закон “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь”, які прадугледжваў паэтапнае ўвядзенне беларускай мовы ва ўсе афіцыйныя сферы жыцця рэспублікі (дзяржаўнае кіраванне, сістэма агульнай сярэдняй, сярэдняй спецыяльнай і вышэйшай адукацыі, сродкі масавай інфармацыі, выдавецкая справа, транспарт і інш.). У адпаведнасці з Законам беларуская мова атрымала статус адзінай дзяржаўнай мовы на тэрыторыі Беларусі, а руская – мовы міжнацыянальных зносін.

Зноў пачалі ўздымаць пытанні аб унармаванні правапісу і граматыкі. Праводзілі канферэнцыі, у друку мелі магчымасць выказвацца ўсе зацікаўленыя асобы. Дзяржаўнай арфаграфічнай камісіяй быў падрыхтаваны і апублікаваны ў 1994 г. праект правапісу, асноўнай мэтай якога было зняць шматлікія выключэнні з правілаў. Аднак праект не быў прыняты пасля агульнанацыянальнага рэфэрэндуму 1995 г., па выніках якога канстытуцыйна замацавана палажэнне аб дзяржаўным статусе беларускай мовы разам з рускай.

На жаль, рэалізацыя Закона аб мовах сутыкнулася з супраціўленнем антыдэмакратычных і антыбеларускіх сіл (прыхільнікаў старога рэжыму і палітыкі русіфікацыі), якія займалі ўплывовыя пазіцыі ў парламенце і ўрадзе, адміністрацыйных установах, сродках масавай інфармацыі. Асноўныя палажэнні закона аб мовах не сталі ўкараняцца ў практыку.

Зноў беларуская мова была вымушана канкурураваць з рускай. Прычым, дэ-юрэ замацавана двухмоўе, а дэ-факта – беларуская мова не выкарыстоўваецца як дзяржаўная ў найбольш уплывовых сферах жыцця краіны, не з’яўляецца рэальным сродкам зносін нацыі. Сацыяльная роля беларускай мовы зноў адышла на другі план. Значна зменшылася выкарыстанне беларускай мовы ў спецыяльнай і вучэбнай літаратуры, у навуковым перыядычным друку, сродках масавай інфармацыі і навучальным працэсе.

У такіх складаных умовах на працягу 1997–1998 гг. навуковы калектыў у складзе Аляксандра Падлужнага, Арнольда Міхневіча, Алены Цясевіч, Міхася Яўневіча, Паўла Шубы, Аляксандра

Крывіцкага падрыхтаваў праект новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”. Аднак праца была ў цэлым негатыўна ацэнена грамадскасцю.

Рабочая група, створаная ў 2006 г. пры Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, падрыхтавала новую рэдакцыю “Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” з улікам заўваг і пажаданняў, што былі зроблены ў час іх неаднаразовага абмеркавання. Такім чынам, вынікам шматгадовай працы беларускіх навукоўцоў стала падпісанне 23 ліпеня 2008 г. Закона “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, які ўступіў у дзеянне з 1 верасня 2010 г. На думку яго аўтараў, Закон “саздзейнічае стабілізацыі правапісных нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, забяспечвае захаванне адзінага моўнага рэжыму ў школьным навучанні і адзінства друкаваных беларускамоўных выданняў, што павышае прэстыж беларускай мовы ў грамадстве як дзяржаўнай мовы Рэспублікі Беларусь”.

І на сённяшні дзень у нацыянальнай мовы беларусаў ёсць пэўныя праблемы, але не ў плане развіцця яе як сістэмы, а ў плане яе становішча і стану ў сучасным грамадстве, у плане яе запатрабаванасці як рэальнага сродку зносін. Нягледзячы на тое, што зусім нядаўна беларуская мова ўключана ЮНЕСКА (спецыялізаваная ўстанова ААН па пытаннях адукацыі, навукі і культуры) у спіс моў, якія знаходзяцца ў стане рызыкі знікнення, неабходна добра ўсведамляць: *на сёння беларуская мова – гэта адна з найбольш пашыраных пісьмовых літаратурных моў свету. З 3,5 тысяч моў свету не больш за 400 з’яўляюцца высокаразвітымі літаратурнымі пісьмовымі мовамі. Па падліках замежных спецыялістаў, беларуская мова ўваходзіць у першую сотню гэтых моў. А гэта значыць, што яна займае сваё належнае месца і сярод славянскіх моў, і на лінгвістычнай карце свету.*

Ёсць вельмі істотныя праблемы з існаваннем беларускай мовы як сродку зносін у нашым грамадстве, але і на пачатку XXI ст. беларуская мова выяўляе высокую ступень жыццяздольнасці і жыццёвасці: яна пранікае ў новыя, вельмі актуальныя для жыцця сучаснага грамадства галіны камунікацыі – інтэрнэт-прасторы, канфесійную сферу, сферы маркетынгу і рэкламы. Нягледзячы на ўсе праблемы, беларуская мова пашырае сваю камунікатыўную прас-

тору. А значыць, наша мова развіваецца, удасканальваецца і не губляе сваіх правоў. І вялікая інтэлектуальная, духоўная спадчына, створаная на ёй, не будзе страчана для нашчадкаў.

? Пытанні для самакантролю

1. Якую ролю выконвае мова ў жыцці грамадства, нацыі, асобнага чалавека?
2. Як навука вызначае сутнасць мовы?
3. Назавіце функцыі, якія мова выконвае ў грамадстве. Якая з функцый мовы, на ваш погляд, з'яўляецца асноўнай?
4. Якія мовы адносяцца да славянскай групы моў? На якія падгрупы дзеляцца славянскія мовы?
5. Якое месца ў сусветнай моўнай прасторы займае беларуская мова?
6. Ахарактарызуйце перадумовы ўзнікнення беларускай народнасці і старажытнабеларускай мовы.
7. Якія асноўныя этапы вызначаюць у гісторыі развіцця беларускай літаратурнай мовы? Ахарактарызуйце іх.
8. Якіх асоб (пісьменнікаў, навукоўцаў і інш.) вы лічыце знакавымі ў гісторыі беларускай мовы? Чаму?
9. Ахарактарызуйце функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы на пачатку XXI ст.

✍ Практычныя заданні

1. *Данішыце сказы, дапоўніце іх інфармацыяй.*

1. Беларуская мова адносіцца да ... моўнай сям'і ... групы ... падгрупы. 2. На тэрыторыі Беларусі ў XI–XII стст. існавалі такія буйныя цэнтры старажытнага пісьменства, як 3. На працягу XIV ст. уся тэрыторыя сучаснай Беларусі ўвайшла ў склад 4. Пераклад і выданне на Беларусі рэлігійнай літаратуры звязаны з дзейнасцю такіх выдатных пісьменнікаў-асветнікаў, як 5. У ... годзе Варшаўскі сейм канстатуе, што ў справаводстве Княства ўсе дакументы павінны складацца на польскай мове. 6. У ... годзе загадам Мікалая I на Беларусі ў якасці афіцыйнай уведзіцца руская мова. 7. У ... годзе быў прыняты Закон “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь”, паводле якога беларуская мова стала

2. *Назва Беларусь (Белая Русь) вядома са старажытнасці. Раскажыце (вуснае дамашняе заданне), якія існуюць меркаванні адносна таго, чаму так называецца наша краіна.*

3. *Якіх славурых беларускіх асветнікаў вы ведаеце? Лёс ці дзейнасць каго з іх былі звязаны з вашымі роднымі мясцінамі? Падрыхтуйце наведанне пра аднаго з асветнікаў Беларусі.*

4. *Прааналізуйце выказванні вядомых беларускіх дзеячаў пра сутнасць мовы і яе ролю ў грамадстве.*

1. Толькі праз родную мову чалавек можа стаць беларусам, бо ў ёй хімія і фізіка, гісторыя і батаніка, эканоміка і культура таго, што называецца нацыяй, народам (Я. Сіпакоў).

2. Мова – гэта этыка. Гэта наша спрадвечнае разуменне таго, што ёсць дабро і што ёсць зло, зашыфраванае ў словах (В. Марціновіч).

3. Толькі родная мова можа даць крылы для творчага ўзлёту.

4. Дзякуй роднаму беларускаму слову. Яно дало мне адчуць радасць сказаць нешта сваё. Няхай нешта сваё – дзіцячае лапатанне, але яно было і будзе заўсёды шчырым. Нельга тымі словамі, якія пачуў ты ўпершыню ад маці, хлусіць Айчыне, Народу.

5. Мова тады родная, калі яна пачута ад маці, калі кожнае слова сагрэта сэрцам матчыным, калі кожны гук матчынай мовы з-пад матулінага сэрца (Р. Барадулін).

5. У “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі” або ў энцыклапедыі “Беларуская мова” ці энцыклапедычным даведніку “Асветнікі зямлі Беларускай” прачытайце артыкулы, прысвечаныя беларускім першадрукарам Францішку Скарыне, Сымону Буднаму, Васілю Цяпінскаму, Пятру Мсціслаўцу. Падрыхтуйце наведанне на тэму “З гісторыі беларускага кнігадрукавання”.

6. *Вызначце характэрныя рысы беларускага правапісу, які існаваў да рэфрмы 1933 г.*

1. Няма тае хаткі, каб ня было звадкі. 2. Адвага не знявага. 3. Ад цяплюсці не баляць косці. 4. На сваім сьметніку і певень сьмелы. 5. Цярпеньнем і працай горы пераносяць. 6. За баляваньнем ходзіць галадаваньне.

7. *Перакладзіце пісьмова на беларускую мову выказванні пра мову. Выкажыце вашы адносіны да роднай мовы.*

1. По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности. Истинная любовь к своей стране немислима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному

1. Мова – духоўны скарб народа

языку, – дикарь. Он вредоносен по самой своей сути потому, что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа (*К. Паустовский*).

2. Если вы хотите быть по-настоящему интеллигентным, образованным и культурным человеком, то обращайтесь внимание на свой язык. Он – самая большая ценность народа. На нём он говорит, пишет, думает (*Д. Лихачёв*).

3. Что такое язык? Прежде всего это не только способ выражать свои мысли, но и творить свои мысли. Язык имеет обратное действие. Человек, превращающий свои мысли, свои идеи, свои чувства в язык... он также как бы пронизывается этим способом выражения (*А. Толстой*).

4. Величайшее богатство народа – его язык! Тысячелетиями накапливаются и вечно живут в слове несметные сокровища человеческой мысли и опыта (*М. Шолохов*).

2. ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

2.1. СЛОВА ЯК АДЗІНКА МОВЫ

Лексіка – гэта сукупнасць слоў мовы, яе слоўнікавы склад, а таксама сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў пэўнай сферы дзейнасці або ў творах асобнага пісьменніка. Лексіка – найбольш адкрыты і пранікальны для змен раздзел мовы, таму дакладна падлічыць колькасць слоў, якія існуюць у мове, немагчыма: па самых сціплых падліках, слоўнікавы склад сучаснай беларускай мовы налічвае каля паўмільёна літаратурных і дыялектных слоў.

Словы, якія складаюць лексіку сучаснай беларускай літаратурнай мовы, характарызуюцца пэўнай спецыфікай: яны адрозніваюцца паміж сабой паводле паходжання, ступені актыўнасці, сферы выкарыстання і, нарэшце, паводле стылістычнай прыналежнасці. Вывучэнне гэтых асаблівасцей з'яўляецца адной з найважнейшых задач спецыяльнага раздзела мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы, лексічныя значэнні слоў, іх паходжанне, развіццё і ўжыванне, – **лексікалогіі**.

Слова як прадмет вывучэння лексікалогіі – мнагагранная і складаная структурна-семантычная адзінка. Гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы з пэўным значэннем. Кожнае слова мае лексічнае і граматычнае значэнне.

Лексічнае значэнне слова – гэта яго суаднесенасць з тымі ці іншымі з'явамі або прадметамі, рэчаіснасцю (тое, што слова абазначае: *дом* ‘будынак для жылля, размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў’).

Граматычнае значэнне слова – гэта абагульненае, абстрактнае значэнне, якое ўласціва групам слоў (форм) і мае ў мове рэгулярнае выражэнне. Яно паказвае на прыналежнасць слова да пэўнай часціны мовы, акрэслівае магчымасці яго словазмянення і спалучэння з іншымі словамі і выражаецца канчаткам або канчаткам і прыназоўнікам адначасова, прыстаўкай, націскам, праяўляецца ў граматычных катэгорыях роду, ліку, склону, трывання, часу і інш. (*дом* – назоўнік, мужчынскага роду, 1-га скланення, адзіночнага ліку, неадушаўлены і г. д.).

Словы бываюць адназначнымі і мнагазначнымі. Словы, якія маюць толькі адно лексічнае значэнне, называюцца адназначнымі. Гэта пераважна словы, якія абазначаюць навуковыя і тэхнічныя паняцці, а таксама некаторыя назвы раслін, жывёл, птушак, прадметаў (*кісларод, квадрат, алень, аловак, футбол, бяроза* і інш.). Аднак большасць слоў беларускай мовы мае не адно, а некалькі значэнняў, такія словы называюцца мнагазначнымі. Кожнае значэнне мнагазначнага слова стала замацавалася ў мове і адлюстроўваецца тлумачальнымі слоўнікамі, напрыклад: *кола* ‘круг, які круціцца на восі і прыводзіць у рух павозку, які-небудзь механізм’ і ‘перан. група людзей, аб’яднаных якімі-небудзь сувязямі’.

Адрозніваюць прамое і пераноснае лексічнае значэнне слова. Прамае значэнне – першаснае, зыходнае, якое стала асноўным. Пераноснае значэнне ўзнікае на базе прамога ў выніку пераносу назвы адной з’явы на другую на аснове агульнасці іх прымет.

У залежнасці ад прыметы, пакладзенай у аснову пераносу назвы з аднаго прадмета, з’явы або якасці на другі, адрозніваюць наступныя тыпы полісеміі: метафара, метанімія і сінекдаха.

Метафара – перанос назвы з аднаго прадмета, з’явы рэчаіснасці на другі на аснове падабенства:

- вонкавай формы: *шышка сасновая – шышка на галаве; востры серп – серп месяца;*
- колераў: *залаты нярсцёнак – залаты колас; чорны колер – чорны дзень, чорныя думкі, чорны намер;*
- прызначэння, функцыі: *крыло птушкі – крыло самалёта;*
- размяшчэння: *хвост рыбы – хвост поезда* і інш.

На аснове падабенства адбываецца таксама перанос назваў і ў тых выпадках, калі дзеянні, якасці, уласцівасці, характэрныя для чалавека ды іншых жывых істот, прыпісваюцца з’явам нежывой прыроды: *чалавек ідзе – час ідзе, шэпчаць дзяўчаты – шэпчаць дубровы.*

Метанімія – перанос назвы аднаго прадмета на іншы на аснове сумежнасці ў прасторы і часе, на аснове пэўнай знешняй ці ўнутранай сувязі паміж прадметамі:

- перанос назвы памяшкання на людзей, якія там знаходзяцца: *светлая школа – на суботніку працуе ўся школа;*
- перанос назвы пасудзіны на колькасць і меру таго, што змешчана ў ёй: *купіў дзве талеркі – з’еў дзве талеркі (супу);*
- перанос назвы з дзеяння на вынік гэтага дзеяння: *пасеў азімых закончыўся – пасевы дружна зарунелі;*
- перанос назвы дзеяння на выканаўцаў гэтага дзеяння: *пайсці ў разведку – разведка вярнулася з задання;*
- перанос назвы матэрыялу на выраб з гэтага матэрыялу: *злітак срэбра – заваявалі срэбра (медаль);*
- перанос назвы прадмета, якасці на таго, хто імі валодае: *у яго прыгожы барытон – спяваў гучны барытон;*
- перанос імя аўтара на яго творы: *чытаць пра Якуба Коласа – чытаць Якуба Коласа.*

Сінекдаха – перанос назвы аднаго прадмета на другі на аснове колькасных адносін:

- ужыванне слова як назвы цэлага і часткі гэтага цэлага: *прыгожа цвіце сліва – з’еў смачную сліву;*
- ужыванне слова як назвы часткі цэла чалавека і ў значэнні ‘чалавек’: *адкрыць рот – у сям’і восем ратоў;*
- ужыванне аднаго ліку замест другога: *“Не возьме немец Масквы”, – гаварыла цётка Тэжля (М. Паракневіч). Не дадзім, каб новыя Хатыні ранами чарнелі на зямлі! (Х. Жычка);*
- ужыванне канкрэтнай назвы замест агульнай і наадварот: *Ніколі не бывае, каб у хаце вывелася капейка (Г. Далідовіч);*
- ужыванне назвы адзена, абутку замест назвы чалавека, яго імя ці прозвішча: *Вось вылезла за вароты з двара аднаго барановая шапка, зірнула асцярожна на бакі і застыла на вуліцы пры плоце (Р. Мурашка).*

Узнікшы і замацаваўшыся ў моўнай практыцы, новыя значэнні слова ўзбагачаюць мову, служаць крыніцай вобразнасці.

На кожным этапе развіцця мовы суіснуе лексіка актыўная (словы, якія ведаюць і актыўна ўжываюць усе носьбіты мовы) і пасіўная (словы, зразумелыя для большасці носьбітаў мовы, але яны ўжываюцца рэдка і захоўваюць адценне ўстарэласці або навізны).

Устарэлымі лічацца словы, што ў сучаснай беларускай мове выйшлі з актыўнага выкарыстання. Сярод іх вылучаюцца гістарызмы і архаізмы. Гістарызмы – гэта назвы пэўных прадметаў, з’яў мінулых эпох (*кальчуга, лапці, ураднік, пан, калчан, бурмістр, гайдук*); гістарызмы не маюць сінонімаў і ўжываюцца як нейтральныя словы ў навуковай, вучэбнай і мастацкай літаратуры пры апісанні старажытнасці, тлумачэнні гістарычных падзей. Архаізмы – гэта ўстарэлыя назвы сучасных прадметаў і з’яў, якія ў працэсе развіцця мовы былі заменены новымі словамі-сінонімамі (*параўн. раць і войска, чало і лоб, перст і палец*).

Неалагізмы – гэта словы, якія называюць новыя паняцці з розных сфер дзейнасці чалавека і не ўвайшлі ў склад агульнай лексікі ў пэўны час свайго існавання. Кожная мова на працягу свайго развіцця няспынна папаўняецца неалагізмамі. Асабліва шмат новых слоў з’яўляецца ў сувязі са значнымі сацыяльна-палітычнымі зрухамі, зменамі ў вытворчасці, навуцы, мастацтве. Калі жыццёвая з’ява, якую абазначае неалагізм, страчвае актуальнасць, то і само слова паступова пачынае ўспрымацца як устарэлае (*рабфак, кулак, серадняя, вылучэнец*). А калі новае слова адпавядае законам мовы і з’ява, якую гэта слова называе, жывая, то яно вельмі хутка перастае ўспрымацца як неалагізм і пераходзіць у групу агульнаўжывальных слоў, што з цягам часу нават узаконьваецца слоўнікамі літаратурнай мовы (*рэйтынг, дыскета, інтэрпол, інвестар, сайт, аэробус*).

2.2. СІСТЭМНЫЯ СУВЯЗІ Ў ЛЕКСІЦЫ

Амонімы – словы з аднолькавым гучаннем, але розным значэннем. Напрыклад, *склад* – ‘памяшканне для захоўвання тавараў, матэрыялаў і да таго пад.’, ‘сукупнасць частак чаго-небудзь, састаў’ і ‘гук ці спалучэнне гукаў у слове, якія вымаўляюцца адным штуршком паветра пры выдыху’.

Адрозніваюць поўныя і няпоўныя амонімы. Поўныя амонімы – словы адной і той жа часціны мовы, якія супадаюць ва ўсіх граматычных формах: *гасцінец* ‘дарога’ і *гасцінец* ‘падарунак’. Калі словы адной і той жа часціны мовы супадаюць толькі ў адной або некалькіх граматычных формах, то гэта няпоўныя амонімы: *адрываць* ад ‘адрыць’ і *адрываць* ад ‘адарваць’.

Амонімы складаюць значны пласт лексікі (іх каля 4000) і ўзніклі наступнымі шляхамі:

- у выніку гукавога супадзення этымалагічна розных беларускіх (уласна беларускіх або агульнаславянскіх) слоў: *абора* ‘вяровачка для лапцей’ і *абора* ‘вялікае памяшканне для жывёлы; кароўнік’; *ласка* ‘выражэнне пяшчоты’ і *ласка* ‘невялікая драпежная жывёліна сямейства куніцавых’; *слаць* ‘адпраўляць, пасылаць’ і *слаць* ‘расцілаць, засцілаць’;

- у выніку выпадковага супадзення спрадвечна беларускіх і запазычаных слоў: бел. *байка* ‘кароткі літаратурны твор’ і галанд. *байка* ‘мяккая баваўняная тканіна’; бел. *бор* ‘стары сасновы лес’, лац. *бор* ‘хімічны элемент’ або ням. *бор* ‘ісстальны свярдзел для лячэння зубоў’; бел. *лава* ‘прадмет сялянскай мэблі’ і італ. *лава* ‘вулканічная маса’ або польс. *лава* ‘баявы парадак конніцы’;

- у выніку выпадковага супадзення слоў з розных моў: грэч. *грыф* ‘драпежная птушка’, ням. *грыф* ‘дэталі струннага музычнага інструмента’, франц. *грыф* ‘штэмпельны адбітак чыйго-небудзь подпісу’;

- амонімы, запазычаныя з якой-небудзь адной мовы. Напрыклад: франц. *міна* ‘выбуховы снарад’ і ‘выраз твару’; англ. *танк* ‘баявая бронемашына на гусенічным хаду’ і ‘спецыяльны бак для захоўвання і транспарціроўкі вадкасцей’ і інш.

Ад амонімаў трэба адрозніваць групы слоў, сумежныя з імі, – амаформы, амафоны і амографы.

Амаформы – словы, якія адносяцца да розных часцін мовы, супадаюць гучаннем і напісаннем у адной ці некалькіх формах (*вусны* як назоўнік са значэннем ‘губы’ і *вусны* як прыметнік са значэннем ‘непісьмовы’).

Амафоны – гэта словы, якія супадаюць у гучанні і адрозніваюцца ў напісанні (*казка – каска, плод – плот, везці – весці, колас – Колас*).

Амографы – словы, якія супадаюць у напісанні, але адрозніваюцца ў вымаўленні месцам націску (*прыклад – прыклад, ко́ра – кара́, капа́ць – ка́паць, ка́са – касá*).

Існуюць таксама і міжмоўныя амонімы – словы розных моў, аднолькавыя ці блізкія па гучанні, але розныя па значэнні. Прыкладзём некалькі прыкладаў беларуска-рускіх міжмоўных амонімаў: бел. *маніць* ‘хлусіць, абманваць’ і рус. *манить* ‘клікаць, зваць’; бел. *адказаць* ‘сказаць, адазвацца’ і рус. *отказать* ‘адмовіць’; бел. *краска* ‘кветка’ і рус. *краска* ‘фарба’.

Сінонімы – словы, якія па-рознаму гучаць, але поўнасьцю ці часткова супадаюць па значэнні: *аднолькавы, роўны, раўназначны, аднатыйны, аднастайны; дадаваць, дабаўляць, дакладаць, падкідаць, папаўняць, падсытаць, падліваць* і да таго пад.

Група сінонімаў утварае сінанімічны рад, у якім першае месца займае асноўнае, апорнае, найбольш ужывальнае слова – дамінанта (у сінанімічным радзе *балота, багна, дрыгва, твань, алёс, імішара* дамінантнае слова *балота*).

Выдзяляюць наступныя тыпы сінонімаў: семантычныя (адрозніваюцца дадатковымі семантычнымі адценнямі): *бяда, няшчасце, ліха, гора*; стылістычныя (адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай): *волат* (кніжн.), *здаравяк* (разм.), *бугай* (разм.-груб.) і кантэкстуальныя (сінанімічнымі бываюць у пэўным кантэксце): *бурліць, кіпіць (жыццё)*.

Як адну з разнавіднасцей сінонімаў разглядаюць эўфемізмы. Гэта словы і выразы, што служаць для замены такіх абазначэнняў, якія ў пэўных сітуацыях уяўляюцца таму, хто гаворыць, занадта грубымі, рэзкімі, непрыстойнымі: замест *спазняецца* гавораць *затрымліваецца, пад мухай* замест *п’яны, напрасілі* замест *выгналі, поўны* замест *тоўсты* і інш. Узнікненне эўфемізмаў цесна звязана з лексічным табу – забаронай у першабытных народаў ужываць словы, што служылі назвамі багоў і духаў, смерці, хвароб, некаторых жывёл, сонца, агню і да таго пад.

Антонімы – пары слоў з супрацьлеглым значэннем: *густы – рэдкі, гнуць – выпростаць, большасць – меншасць, натуральны – штучны* і інш.

Антонімы могуць абазначаць прасторавыя і часавыя паняцці (*неба – зямля, верх – ніз, дзень – ноч, поўдзень – поўнач*,

імгненне – вечнасць і інш.); пачуцці, эмоцыі, настрой, стан чалавека (*шчаслівы – няшчасны, любоў – нянавісць, актыўнасць – пасіўнасць, упэўненасць – няўпэўненасць, смеласць – баязлівасць, удача – няўдача* і інш.); стан прыроды (*світанне – змярканне, мароз – спёка, шторм – штыль* і інш.); якасць і ацэнку (*трывалы – нетрывалы, якасны – няякасны, станоўчы – адмоўны* і інш.) і г. д.

Паводле структуры антонімы бываюць аднакаранёвыя (*праўда – няпраўда, згода – нязгода*) і рознакаранёвыя (*сіла – слабасць, радасць – гора*). У мастацкіх і публіцыстычных творах часам выкарыстоўваюцца кантэкстуальныя антонімы, супрацьлегласць якіх выяўляецца толькі ў кантэксце: *Ты да чалавека з душой, а ён да цябе спіной* (прыказка).

Паронімы – гэта аднакаранёвыя словы, блізкія, але не тоесныя па гучанні і напісанні, і розныя па значэнні: *адрасант* ‘той, хто пасылае паштовае адпраўленне’ і *адрасат* ‘той, каму адрасавана паштовае адпраўленне’; *нататка* ‘кароткі запіс для памяці’ і *натацыя* ‘настаўленне, павучанне’; *дыпламат* ‘службовая асоба, упаўнаважаная ўрадам для зносін, перагавораў з замежнымі дзяржавамі’ і *дыпламант* ‘удзельнік конкурсу, агляду і да таго пад., узнагароджаны дыпламам’. Паранімічнымі парамі могуць быць як спрадвечна беларускія словы (*сыты – сытны*), так і запазычаныя (*абанент – абанемент*).

Сам факт падобнага гучання недастатковы для таго, каб выступаць прыметай параніміі, заўсёды трэба прымаць пад увагу і структуру слоў. Інакш паранімамі акажуцца словы тыпу *лабарант – лабірынт, абстракцыя – абструкцыя*.

Паронімы ўваходзяць у склад літаратурнай або спецыяльнай лексікі. Яны не могуць узаемазамяняцца без змены сэнсу выказвання, і гэта адрознівае іх ад варыянтаў. Прымета блізкасці (але не аднолькавасці) гучання дазваляе адмежаваць іх ад амонімаў. Сутнасць адрознення паранімаў ад сінонімаў заключаецца ў аднакаранёвай агульнасці членаў паранімічнай пары і абазначэнні не проста семантычна розных слоў, але часам і процілеглых.

Структурная падобнасць слоў стварае ўмовы для іх змяшэння ў працэсе моўнай практыкі, а гэта прыводзіць да лексічных памылак. Такія памылкі вынікаюць з няведання дакладнага значэння слова або недастатковага разумення кантэксту. Каб пазбегнуць

неадэкватнасці ўспрымання слоў паранімічнай пары, трэба карыстацца тлумачальнымі, этымалагічнымі слоўнікамі і спецыяльнымі даведнікамі цяжкіх выпадкаў ужывання блізкіх па гучанні слоў.

2.3. ЛЕКСІКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ

Лексіка беларускай мовы развівалася і ўзбагачалася на працягу стагоддзяў. Адны словы дайшлі да нас з часу індаеўрапейскага і агульнаславянскага адзінства (III тыс. да н. э. – другая палова I тыс. н. э.), другія належаць да агульнаўсходнеславянскага перыяду (VII–XIII стст.), трэція ўзніклі ў эпоху фарміравання мовы беларускай народнасці і нацыі (XIV–XX стст.). Паводле паходжання беларуская лексіка падзяляецца:

- на спрадвечна беларускую (уключае ў сябе агульна-індаеўрапейскія, агульнаславянскія, усходнеславянскія і ўласнабеларускія словы);
- запазычаную (з блізкароднасных славянскіх і неславянскіх моў).

У **спрадвечна беларускай лексіцы** вылучаецца некалькі гістарычных пластоў слоў.

Агульнаіндаеўрапейскія словы ўзніклі за III–II тыс. да н. э. Адзначаюцца ў індыйскіх, іранскіх, раманскіх, балтыйскіх, славянскіх і іншых моўных групам, якія з'яўляюцца роднаснымі, але ў рознай ступені, што выяўляецца ў неаднолькавым падабенстве знешняй формы слова. Гэта словы, якія звязаны з намінацыяй найбольш блізкіх чалавеку рэалій, што непасрэдна сустракаліся ў яго паўсядзённым жыцці. Да такіх слоў належаць наступныя назвы: адносін роднасці і сваяцтва (*сын, маці, брат, дачка, сястра*); органаў і частак цела (*язык, нос, зуб, бровы, грыва, калена*); звяроў, птушак і іншых істот (*карова, каза, воўк, мыш, дрозд, журавель, аса*); раслін, пладоў (*дуб, бяроза, вярба*); прадметаў і прылад працы (*сах, цэп, вось*); пабудовы і іх частак (*дом, дзверы, вароты*); частак зямной паверхні (*гара, бераг, балота*); часавых паняццяў (*ноч, дзень, вечар*); атмасферных з'яў (*снег, град, вецер, раса*); дзеянняў (*браць, везці*).

Агульнаславянская лексіка (праславянская) – пэўны пласт слоўнікавага складу сучасных славянскіх, у тым ліку і беларускай, моў, атрыманы ў спадчыну ад праславянскай мовы

(узніклі да VI ст. н. э.). У сучаснай беларускай мове колькасць агульнаславянскіх слоў складае прыкладна ад 1500 да 2000 адзінак.

У тэматычным плане агульнаславянская лексіка ахоплівае разнастайныя сферы матэрыяльнага і духоўнага жыцця: назвы асоб, у тым ліку паняцці роднасці і сваяцтва: *чалавек, дзед, свёкар, дзіця, сват, нявестка, кум, сястра, унук*; частак цела: *рука, вока, нос, галава, локаць, палец, шыя, барада*; жывой і нежывой прыроды: *бык, алень, баран, мядзведзь, куніца, ліса, заяц, варона, рыба, пчала*; раслін і іх сукупнасцей: *лес, трава, арэх, асака, ліна*; пораў года і адрэзкаў часу: *зіма, лета, раница*; геаграфічных аб'ектаў: *зямля, возера, рака*; прылад: *нож, барана, вілы, граблі, каса, серп*; прадметаў зброі: *кап'ё, лук, страла*; прадуктаў харчавання: *хлеб, мёд, піва*; адцягненых паняццяў: *воля, дабро, зло, жыццё, радасць*; дзеянняў: *ісці, несці, плесці, спяваць*; лікаў: *адзін, пяць, сто*; колераў і якасцей: *белы, малады, хітры*. У агульнаславянскі пласт як словаўтваральная база ўвайшла, натуральна, і ранейшая – індаеўрапейская лексіка.

Многія з прыведзеных слоў і зараз ужываюцца ва ўсіх славянскіх мовах (або ў большасці з іх), параўн.: бел. *галава*, рус. *голова*, укр. *голова*, пол. *głowa*, чэш. *hlava*, балг. *глава*.

У беларускай мове агульнаславянскія словы набылі своеасаблівае фанетычнае аблічча. Яны характарызуюцца поўнагалоссем, дзеканнем, цеканнем, яканнем, прыстаўнымі гукамі: *галава, дзед, несці, пячы, восень*. Па колькасці слоў гэты гістарычны пласт лексікі адносна невялікі (прыкладна чвэрць усіх слоў, якімі мы карыстаемся), але па частаце ўжывання – адзін з самых актыўных (агульнаславянскія словы складаюць 50 % з тысячы найбольш частых слоў беларускай мовы).

Усходнеславянская лексіка – пэўны пласт слоўнікавага складу, які ўзнік у той час, калі ўсходнія славяне адасобіліся ад паўднёвых і заходніх (з VI да XIV ст.). Гэта словы: *бацька, дзядзька, пляменнік, бондар, знахар, селянін, ганец, куст, лог, служба, сабака, сям'я, сорак, дзевяноста, скакаць, гуляць, бурліць, сягоння, пасля, цяпер*; новаўтварэнні, зыходнай базай якіх быў агульнаславянскі лексічны фонд і якія або ўзніклі адначасова ва ўсіх усходнеславянскіх мовах, або пранікалі з адной мовы ў другую і станавіліся агульным здабыткам: *вотчына, пісар, намеснік, карчма, дваранін*. Да ўсходнеславянскай лексікі належаць таксама словы аднаго гука-

вога афармлення, але рознага значэння ў кожнай мове: бел. *буйны* ‘вялікі, значны’, рус. *буйный* ‘буян’, укр. *буйний* ‘пышны’. У тэматычным плане ўсходнеславянская лексіка багатая і разнастайная: гэта і назвы жывой і нежывой прыроды: *леў, кошка, камар, корань, кара*; раслін і іх сукупнасцей: *асіна, вяз, сад, перац, хвошч, малачай*; і словы, звязаныя з гаспадарчай дзейнасцю чалавека, земляробствам, жывёлагадоўляй, паляваннем: *плуг, пшаніца, баран, карова, свіння* і інш. Усходнеславянская лексіка разам з агульнаславянскай складае найбольшую і самую ўстойлівую частку слоўнікавага запаса беларускай мовы.

Уласна беларуская лексіка – пэўны пласт слоўнікавага складу беларускай мовы, які ўтварае яе нацыянальную спецыфіку ў параўнанні з лексікай блізкароднасных усходнеславянскіх моў. Уласна беларускія словы пачалі ўзнікаць у перыяд фарміравання беларускай народнасці (XIV–XVII стст.), а потым і нацыі (XIX–XX стст.) і працягваюць утварацца ў наш час.

Да ўласна беларускай лексікі адносяцца словы, якія ўжываліся на большай частцы ўсходнеславянскай тэрыторыі, але агульнаўжывальнымі сталі толькі ў беларускай мове: *абапал, ачуняць, ухапіць, поспех, волат*; словы, утвораныя ад агульнаславянскіх каранёў пры дапамозе ўласнабеларускіх словаўтваральных сродкаў: *сейбіт, араты, барацьбіт, абібок, вадзянік, нячысіць, сачыць, адказаць, гаманіць, пакутаваць, абняславіць, хістаць, пазасяваць*; словы з беларускіх гаворак: *вусны, сківіца, высалапіць, хустка, асілак, гаспадар, адрына, асець, бліскавіца, студня, сякера, скалануцца, арэлі, гнусаваць, кратыць*; словы, якія абазначаюць уласна беларускія этнічныя паняцці і рэаліі: *крыжачок, лявоніха* – беларускія народныя танцы, *голікі, драпікі, канюшы* – стравы з бульбы; дзеясловы: *шчыраваць, захапляцца, частаваць, адпачываць* і інш.

Запазычаная лексіка – пэўны пласт слоўнікавага складу беларускай мовы, які фарміраваўся на працягу ўсяго гістарычнага перыяду яе развіцця рознымі шляхамі пры ўзаемадзеянні з іншымі мовамі. Папаўненне лексікі іншамовнымі словамі адбываецца непасрэдна з моў-крыніц і праз пасрэдніцтва іншых моў двума шляхамі: вусным (у выніку непасрэдных моўных зносін) і пісьмовым (праз кнігі, газеты, афіцыйныя дакументы, пераклады, прыватную

перапіску). Адрозніваюць запазычаныя з неславянскіх і са славянскіх моў.

Напрыклад, да запазычанняў адносяцца наступныя словы з неславянскіх моў – з грэчаскай: *аладкі, агурок, камедыя, парус, карабель, акіян, маналог, манархія, тэатр, філасофія*; літоўскай: *клубня, пуны, свіран, жвір, кубел, рэзгіны, дойдзі*; цюркскіх моў (пераважна з татарскай): *ізіом, баклажан, барабан, кінжал, каравул, алмаз, аршын, атаман, курган, туман, чабан*; італьянскай: *канцэрт, лютня, піяніна*; французскай: *марш, тарыф, аташэ, вуаль, вадэвіль, кіно, таксі, тратуар*; нямецкай: *грунт, фунт, ліхтар, гандаль, кухня, куфель, рахунак, шпіталь, шпік, дрот, друк*.

У наш час запазычаная лексіка з неславянскіх моў трапляе ў беларускі слоўнік пераважна праз рускую і польскую, радзей праз чэшскую мову, з грэчаскай праз рускую ці польскую: *амністыя, аўтаномія, гегемон, бактэрыя*; з лацінскай праз рускую, польскую ці чэшскую: *дэкан, капялюш, дэлегат, кангрэс, школа, каляндар*; з нямецкай праз польскую ці рускую: *ганак, рахунак, слесар, касір, бухгалтар, кошт*; з французскай праз польскую і рускую: *аванцюра, асамблея, аташэ, дэпо, акампанемент, дырыжор*; з англійскай праз рускую: *інтэрв’ю, імпорт, лідар, джэм, кекс, пудынг*.

Запазычаныя з неславянскіх моў словы вызначаюць па пэўных прыкметах.

Грэцызмы адрозніваюць пачатковыя гукі [а], [э]: *акіян, аўтамат, апатыт, экліметр, эпоха*; зычны гук [ф] у пачатку слова: філалогія, фантазія; спалучэнні зычных *кс, ск, пс, мп, мв* у сярэдзіне слова: *аксіёма, дыск, гіпс, сімптом, сімвал*; прыстаўкі *а-, ан- (ана-), анты-, зў-*: *агамія, ангідрыд, антысептык, зўфемізм*; суфіксы *-ад(а), -ід(а), -ік(а), -іск-, -ос(-ас)*: *лампада, піраміда, графіка, космас, хаос, тэрмас*.

Лацінізмы – суфіксы *-ум, -ус, -тар, -ент (-энт), -ур(а), -цы(я), -ат*: *акварыум, конус, аратар, кантынент, градацыя, апарат, гідрат*.

Германізмы – спалучэнні зычных гукаў *шт, шп* у пачатку слова: *штык, штатый, шпіль, маштаб*; спалучэнне *хт* у сярэдзіне слова: *бухта, шахта*; канцавая частка *-майстар*: *капельмайстар, хормайстар*.

Для запазычанняў з французскай мовы ўласцівыя канцавыя спалучэнні **-анс**, **-ёр**, **-ажэ** (**-яжэ**): *сеанс*, *аванс*, *суфлёр*, *міраж*, *багаж*, *пляж*; спалучэнні **бю**, **вю**, **пю**, **фю**, **уа**, **уз**, **лье**, **нье**, **цье**, **сье**: *бюлетэнь*, *гравюра*, *капюшон*, *фюзеляж*, *атэлье*, *віньетка*, *ранцье*, *канферансье*; канцавыя націскныя гукі [о], [э], [у]: *трумо*, *кашнэ*, *рагу*, *філе*, *плато*.

Для запазычанняў з англійскай мовы – канцавыя спалучэнні **-ер** (**-эр**), **-інг** (**-ынг**): *фермер*, *блумінг*; пачатковае спалучэнне **джэ**: *джоуль*, *джаз*.

Значную частку іншамоўных слоў у беларускай мове складаюць запазычанні са славянскіх моў, у асноўным з польскай, рускай і ўкраінскай.

Актыўнае пранікненне слоў з польскай мовы пачалося прыкладна з другой паловы XVI ст. Гэты працэс асабліва актывізаваўся ў XVII ст., калі беларускія землі знаходзіліся ў складзе Рэчы Паспалітай. Ён працягваўся і ў больш позні час (XIX–XX стст.). Асноўныя прыметы паланізмаў – спалучэнні **ен** (**эн**), **ён** (**он**): *енк*, *парэнчы*, *наконт*, *маёнтак*; спалучэнне **дл**: *кудлаты*; спалучэнне **лу** паміж зычнымі: *слуп*, *тлусты*; зычны гук [ц] на месцы [ч]: *цуд* (рус. *чудо*), *цудоўны* (рус. *чудесный*); суфіксе **-унак**: *ратунак*, *падарунак*, *пацалунак*.

Самую вялікую па колькасці слоў групу складаюць запазычанні з рускай мовы. Адны з іх узяты без змен марфемнай будовы: *аплот*, *аказаць*; другія – са зменамі марфемнай будовы: *плошча*, *прадаўжальнік*; трэція створаны з беларускага моўнага матэрыялу на ўзор адпаведных рускіх слоў: *ажыццяўленне* – *осуществление*, *абвяржэнне* – *опровержение*, *аднагалосны* – *единогласный*, *беззащитны*.

У выніку цеснага кантакту беларускага народа з украінскім у беларускай мове замацаваліся такія ўкраінізмы, як *прыгадаць*, *бэдзёры*, *журыца*, *чубаты*, *варэнік*, *бублік*, *галушка*, *гапак*, *шкаляр*. Узбагачэнне беларускай лексікі ўкраінізмамі найбольш інтэнсіўна адбывалася з першай паловы XVII ст. пасля перамяшчэння цэнтра праваслаўнай культуры з Вільні ў Кіеў. Пранікненню ў беларускую мову ўкраінскіх слоў садзейнічалі пісьменнікі, якія паходзілі з Украіны, але стваралі свае творы на беларускіх землях (“Казанне пахавальнае” М. Смятрыцкага, 1620 г.). Традыцыі ўкраінскай мовы аказаліся больш устойлівымі ў беларускім народна-гутарковым маўленні, чым у літаратурнай мове: *доня* – *дача*, *худоба* – *жывёла*.

Значную частку запазычаных слоў у беларускай мове складаюць інтэрнацыяналізмы – словы, аднолькавыя ці блізкія па гучанні і значэнні, пашыраныя не менш чым у трох няроднасных мовах (параўн.: бел. *тэатр*, ням. *Theater*, англ. *theatre*, франц. *theatre*, ісп. *teatro*, пол. *teatr*, балг. *театър*, серб. *театр*). Інтэрнацыянальная лексіка выкарыстоўваецца ва ўсіх стылях сучаснай беларускай мовы, але часцей за ўсё ў навукова-тэхнічнай літаратуры. У склад геаграфічных тэрмінаў ўваходзяць, напрыклад, наступныя тэрміны-інтэрнацыяналізмы: *геасфера*, *геалогія*, *гідралогія*, *гіпербаліты*, *мікраклімат*, *тэрмасфера*.

2.4. ЛЕКСІКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ПАВОДЛЕ СФЕРЫ ЎЖЫВАННЯ

Лексіка сучаснай беларускай мовы ў залежнасці ад сферы ўжывання падзяляецца на агульнаўжывальную і лексіку абмежаванага ўжывання.

Агульнаўжывальную лексіку складаюць словы, пашыраныя на ўсёй тэрыторыі Беларусі, у вуснай і пісьмовай формах мовы. Яны зразумелыя ўсім людзям: *дрэва*, *вуліца*, *рэчка*, *дабро*, *дзіця*, *вада*, *белы*, *бег*, *ісці*, *пісаць*, *прыгожа*, *высока*, *сем* і інш.

Да лексікі абмежаванага ўжытку адносяцца словы, выкарыстанне якіх абмежавана:

- мясцовасцю (дыялектная лексіка);
- родам заняткаў ці інтарэсаў (жаргонная лексіка);
- прафесіяй (спецыяльная лексіка).

Дыялектныя словы адрозніваюцца ад агульнаўжывальных лексічнымі, фанетычнымі або граматычнымі асаблівасцямі, напрыклад: *запан* ‘фартух’, *чыравікі* ‘чаравікі’, *цяртуха* ‘тоўчаная бульба’, *абножыца* ‘натаміць ногі’, *медвэдыны* ‘ажыны’, *тутацька* ‘тут’, *прылабуньваца* ‘прытуляцца да каго-ці чаго-небудзь’, *балён* ‘шкляная трохлітровая банка’, *валошка* ‘васілёк’, *жалязко* ‘прас’, *лапак* ‘кавалак, абрэзак тканіны’. Дыялектныя словы ў мове насельніцтва пэўнай мясцовасці выконваюць намінацыйную функцыю, а ў мове мастацкіх твораў ужываюцца як сродак моўнай характарыстыкі персанажаў.

Жаргонныя словы ўжываюцца ў гутарковай мове людзей, аб'яднаных сумесным заняткам, агульнымі інтарэсамі; ёсць жаргон паляўнічых, студэнтаў, спартсменаў і інш. Жаргонная лексіка – гэта пераасэнсаваныя, метафарызаваныя, часам фанетычна скажоныя словы літаратурнай мовы: *аўтамат* ‘залік за працу на практычных занятках’, *тачка* ‘аўтамабіль’, *хвост* ‘акадэмічная запазычанасць’, *пара* ‘двойка’ і *пара* ‘дзве гадзіны заняткаў’, *клёва* ‘вельмі добра’. Жаргонныя словы і выразы заўсёды экспрэсіўныя, маюць адценне грубасці; у мастацкіх і публіцыстычных творах яны ўжываюцца як стылістычны сродак для рэалістычнай абмалёўкі людзей пэўных сацыяльных і ўзроставых груп.

Адной з разнавіднасцей жаргонаў з’яўляецца арга – мова сацыяльна замкнутых груп грамадства (зладзеяў, жабракоў, турэмшчыкаў і інш.). Гэта засакрэчаная мова, вядомая толькі вузкаму колу людзей. Асобныя аргатызмы атрымліваюць распаўсюджанне за межамі арга: *блатны*, *макрушнік*, *пяро* (*нож*), *раскалоцца*, *шухер*, *фраер* і да таго пад., але пры гэтым яны практычна пераходзяць у разрад прастамоўнай лексікі. Ужыванне жаргоннай лексікі робіць маўленне не толькі грубым, непрыстойным, але і нехайным, невыразным, адценняецца як рэзка адмоўная з’ява, якая сведчыць пра прымітыўнасць мыслення, нізкі культурны ўзровень развіцця асобы.

Спецыяльную лексіку ўжываюць і разумеюць толькі людзі пэўнай спецыяльнасці, напрыклад: *карбанаты*, *планіметрыя*, *адверцыя*, *крыптазой*, *бархан*, *дыслакацыя*, *каардынацыя*, *ліміт*, *флора*, *лесастэн*, *франшыза*, *экватар*, *фотасітэз*, *дыстыляцыя*.

2.5. СПЕЦЫЯЛЬНАЯ ЛЕКСІКА

Да спецыяльнай лексікі адносяцца словы, што ўжываюцца прадстаўнікамі пэўнай спецыяльнасці ці галіны навукі. У разрад гэтай групы лексікі абмежаванага ўжывання ўваходзяць тэрміны, наменклатурныя і прафесійныя словы (прафесіяналізмы).

Слова “тэрміналогія” выкарыстоўваецца ў двух асноўных значэннях:

1) сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі або мастацтва, якая адлюстроўвае адпаведную сістэму паняццяў, напрыклад: *тэх-*

нічная тэрміналогія, матэматычная тэрміналогія, тэрміналогія эканомікі;

2) раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем тэрмінаў.

Тэрміналогія ўключае агульнанавуковыя, міжнавуковыя і вузкаспецыяльныя тэрміны. Агульнанавуковыя тэрміны – важны кампанент лексікі навуковага стылю. Такія словы-тэрміны можна сустрэць ва ўсіх тэрміналагічных сістэмах: *актуальнасць*, *мэтазгоднасць*, *фарміраванне*, *дэталізацыя*, *элемент*, *лабараторыя*, *метад*, *даследаваць*, *функцыя*, *працэс*. Міжнавуковыя тэрміны ўваходзяць у тэрміналагічныя сістэмы некалькіх галін ведаў, паколькі выражаюць найбольш агульныя паняцці, якія суадносяцца з аб’ектамі, з’явамі, працэсамі, уласцівасцямі ў розных галінах навукі: *злучэнне* (тэхн., хім., астран.), *кампанент* (хім., фіз., лінгв.), *канцэнтрацыя* (грам.-паліт., эканам., псіхал.). Вузкаспецыяльныя тэрміны – гэта ўласна навуковыя тэрміны, якія выражаюць сістэму паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць з такіх тэрмінаў не выходзіць за межы вузкапрафесійных зносін: *ліман*, *мезасфера*, *франшыза*, *трансфер*, *чартар*, *ліфтынг*, *каноз*, *лоўкост* і г. д.

Тэрмін з’яўляецца часткай моўнай сістэмы. Паміж тэрміналогіяй і літаратурнай мовай існуе пастаянная сувязь (многія словы з разраду агульнаўжывальных перайшлі ў разрад тэрмінаў і наадварот). Такія лексіка-семантычныя працэсы, як полісемія, аманімія, сінанімія, што працякаюць у мове, сустракаюцца і ў тэрміналогіі.

У адрозненне ад агульнаўжывальных слоў, тэрміны належаць навуковаму стылю, у той час як агульнаўжывальныя словы маюць міжстылёвы характар.

Адзначым, што ў слоўніках навуковыя тэрміны пазначаюцца спецыяльнымі паметамі паводле пэўнай навукі: батаніка (бат.), хімія (хім.), медыцына (мед.) і інш.

Тэрміны адрозніваюцца ад агульналітаратурных слоў наяўнасцю спецыфічных рысаў:

- словы агульнай лексікі засвойваюцца людзьмі па меры іх авалодвання мовай. Тэрміны патрабуюць спецыяльных ведаў і падрыхтоўкі ў пэўнай галіне навукі, тэхнікі, культуры. Напрыклад, тэрміны *альвар*, *грот*, *друза*, *зандры*, *Каратау* павінны быць вядомы тым, хто вывучае геаграфію;

• адназначнасць тэрміна (у межах свайго тэрміналагічнага поля). Кожны тэрмін павінен абазначаць толькі адно паняцце ў навуцы ці тэхніцы;

• сістэмнасць – кожны тэрмін з’яўляецца адзінкай пэўнай тэрміналагічнай сістэмы, якая абмежавана адной галіной навукі; толькі ў межах гэтай сістэмы тэрмін выяўляе сваю сутнасць;

• адсутнасць канатацый – лексічнае значэнне тэрміна не павіна ўтрымліваць эмацыянальнасць, ацэначнасць, экспрэсію.

Тэрміналогія – гэта сукупнасць тэрмінаў, звязаных адзін з адным на паняццым, лексіка-семантычным, словаўтваральным і граматычным узроўнях. Іншымі словамі, тэрміналогія – гэта сістэма, звёнамі якой з’яўляюцца тэрміны і ўнутры якой яны займаюць сваё пэўнае месца. Немагчыма выкінуць тэрмін з сістэмы, не парушыўшы яе цэласнасць.

Акрамя пералічаных вышэй якасцей, якімі павінен валодаць тэрмін, неабходна адзначыць такія, як адсутнасць дублетаў, магчымасць утвараць вытворныя словы і інш.

Ад тэрмінаў неабходна адрозніваць прафесіяналізмы – словы, якія сустракаюцца ў мове прадстаўнікоў пэўнай прафесіі: пчалароў, акцёраў, пlyingаў, цесляроў і інш. Некаторыя назвы разнастайных прылад працы, дзеянняў, асаблівасцей вырабаў не выходзяць за межы прафесіянальнай мовы і не становяцца афіцыйнымі назвамі як тэрміны. Напрыклад, у мове рыбакоў існуюць назвы розных прылад для лоўлі рыбы: *бучы, таптухі, кашалі, крыгі*; для сталяроў звычайнымі з’яўляюцца словы *гарбач, зензубель, калёўка, дарожнік, фуганак*; у залежнасці ад прызначэння цесляры адрозніваюць розныя віды гэбляў: *гарбач, калёўка, штан*; маракі і партовыя грузчыкі ўжываюць словы-каманды: *віра* ‘падымай!’, ‘уверх!’, *майна* ‘апускай!’, ‘уніз!’ і інш.

Прафесіяналізмы займаюць значнае месца ў сферы інфарматыкі і вылічальнай тэхнікі, асабліва ў маўленні вузкіх спецыялістаў, а таксама моладзі, якая ў большай ступені і часцей, чым людзі старэйшага ўзросту, мае дачыненне да камп’ютарнай тэхнікі і інфармацыйных тэхналогій. Словы нахталт *глюк, гугліць, венік, вінт, клави, лагаць, комп, мыла, скінуць, траян, юзэр* трывала ўвайшлі ў жыццё кожнага чалавека, які карыстаецца камп’ютарам. Новае лексічнае

значэнне набылі і такія словы, як *мазгі* ‘аператыўная памяць’, *раяль* ‘клавіатура’, *сетка* ‘Інтэрнэт’, *гектар* ‘гігабайт інфармацыі’.

Па сутнасці сваёй прафесіяналізмы – гэта слэнгавыя (жаргоннае) слова, якое замяняе афіцыйна прызнаны тэрмін. Дзякуючы сцісласці, лаканічнасці і здольнасці выражаць іранічна-жартаўлівыя адносіны яны папулярныя сярод рознаўзроставак карыстальнікаў.

Значную ролю ў папаўненні тэхнічнай тэрміналогіі адыгрываюць наменклатурныя назвы. Наменклатура ўзнікла значна пазней. Сістэмнае вивучэнне яе пачалося ў канцы XIX – пачатку XX ст.

Наменклатура – гэта назвы, якія выкарыстоўваюцца ў якой-небудзь галіне навукі, вытворчасці для абазначэння яе аб’ектаў (у адрозненні ад тэрміналогіі, дзе ўтрымліваюцца назвы абстрактных паняццяў і катэгорый), напрыклад: геаграфічныя тэрміны *акіян, раўніна, возера* і геаграфічная наменклатура *Ціхі акіян, Атлантычны акіян, возера Байкал, возера Нарач, Усходне-Еўрапейская раўніна, Бабруйская раўніна; бат. крушына ломкая, верас звычайны, таполя чорная, хвоя звычайная; спарт. дзюдо, бокс, каратэ.*

2.6. СПАСАБЫ ўТВАРЭННЯ ТЭРМІНАў

У беларускай мове тэрміны, як і звычайныя словы, утвараюцца паводле пэўных словаўтваральных мадэлей. Асноўнымі спосабамі ўтварэння тэрмінаў з’яўляюцца: лексіка-семантычны, сінтаксічны, марфалагічны, абрэвіяцыя.

Лексіка-семантычны спосаб звязаны з т. зв. тэрміналагізацыяй агульналітаратурных слоў, якія шляхам пераасэнсавання набываюць новае тэрміналагічнае значэнне. Гэты спосаб даволі прадуктыўны пры станаўленні беларускай тэрміналагічнай лексікі: *ячмень* (расліна і захворванне), *барабан* (інструмент і дэталі машыны), *вочка* (металург.), *парасонік просты* (бат.). Асноўнымі відамі пераасэнсавання слоў літаратурнай мовы з’яўляюцца метафарызацыя (перанос назвы агульнавядомага прадмета адбываецца на аснове падабенства формы, колеру, унутраных якасцей, функцый, з’яў і інш., напрыклад: *вароты* ‘шырокі праезд у сцяне, плоце, які закрываецца створкамі або закладваецца жардзінамі’ і *вароты*

‘праход, які раздзяляе суседнія горныя краіны; адносна вузкія пралівы з высокімі берагамі і прыкметным цяжэннем вады’) і мета-німізацыя (перанос назвы адбываецца на аснове сумежнасці, напрыклад: *выцяжка* ‘прыстасаванне для вентыляцыі памяшканняў’ і *выцяжка* ‘рэчыва, здабытае выцяжэннем з расліннай або жывёльнай тканкі з дапамогай якой-небудзь вадкасці; экстракт’; *кукуруза* ‘аднагадовая расліна сямейства злакавых’ і *кукуруза* ‘зерне гэтай расліны’).

Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў характарызуецца значнай прадуктыўнасцю. Ён мае асаблівае значэнне для мовы навукі. Справядліва сцвярджаюць, што менавіта гэты спосаб быў адным з першых словаўтваральных прыёмаў стварэння тэрміналагічных найменняў. Даследчыкі канстатуюць выкарыстанне яго ў перыяд, які папярэднічаў фарміраванню мовы навукі.

Сінтаксічны спосаб – спосаб утварэння тэрмінаў шляхам рознага тыпу спалучэнняў – самы прадуктыўны амаль ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Прадуктыўнасць састаўных найменняў выклікаецца тэндэнцыяй моўнага развіцця, таму што пры ўтварэнні тэрмінаў не прыцягваецца новы моўны матэрыял і не ствараюцца новыя моўныя адзінкі, а выкарыстоўваюцца ўжо існуючыя, на базе якіх і з’яўляюцца састаўныя тэрміны-найменні. Адметная асаблівасць тэрмінаў-словазлучэнняў, якая адрознівае іх ад словазлучэнняў агульналітаратурнай мовы, у тым, што ім уласціва перш за ўсё класіфікацыйная функцыя: атрыбут у іменных тэрмінах-словазлучэннях паказвае на якую-небудзь адметную прымету паняцця і вылучае яго з больш шырокага класа ў падклас, рад і г. д.

Найбольшая колькасць тэрмінаў утворана па мадэлях: ‘прыметнік + назоўнік’, ‘назоўнік + назоўнік’ і ‘назоўнік + прыметнік + назоўнік’, хоць у беларускай мове пашыраны і большкампанентныя словазлучэнні: *чартарны рэйс*, *міжнародны турызм*, *інклюдзіўны тур*, *кантынентальны клімат*, *карта прыбыцця*, *тэматычная экскурсія*, *гастранамічны тур*, *прыродны тэрытарыяльны комплекс*, *халоднае марское цяжэнне*, *свабодны продаж паслуг сродкаў размяшчэння* і да таго пад.

Марфалагічны спосаб – спосаб утварэння новых слоў шляхам афіксацыі, аснова- і словаскладання, бязафіксным спосабам паводле існуючых у мове мадэлей і заканамернасцей.

• Суфіксальны (у тым ліку нульсуфіксальны) з’яўляецца вельмі пашыраным спосабам утварэння тэрмінаў:

– ад уласных імёнаў і назваў з дапамогай суфіксаў **-ізм-** (**-ызм-**), **-эзм-**, **-янств-** (**-іянств-**), **-ій** (**-ый**), **-ім-**, **-ёўск-** (**-ск-**), **-ўств-**, **-ав-** (*Хрыстос – хрысціянства*, *Канфуцый – канфуцыянства*, *Далам’ё – даламіт*, *вулкан – вулканічны*, *крыстал – крысталічны*);

– пры дапамозе прадуктыўных для беларускай тэрміналогіі суфіксаў **-ні-**, **-ені-**, **-эні-**, **-оні-** для абазначэння працэсаў (*даследаванне*, *браніраванне*, *зрушэнне*, *размяшчэнне*), суфікса **-к-** для абазначэння прадметнасці (*насадка*, *паркоўка*, *падрыхтоўка*, *перавозка*), суфікса **-нік-** (*замяняльнік*, *наведвальнік*); суфікса **-асць** (*паралельнасць*, *хібнасць*);

– пры дапамозе нулявога суфікса для ўтварэння аддзеяслоўных назоўнікаў (*абмер*, *адбор*, *заезд*, *рух*, *зрээ*, *дзель*);

– пры дапамозе інтэрнацыянальных суфіксаў **-ізм-**, **-ізафікацы(я)**, **-фікацы(я)**, **-іст-**, **-аж-**, **-ацы(я)** і інш. (*гістарызм*, *шпажыст*, *канвекцыя*, *вулканізм*, *экзарацыя*, *міграцыя*).

У беларускай тэрмінасістэме ўтварэнні з суфіксамі **-цель-** не маюць пашырэння, ім адпавядаюць лексемы з суфіксамі **-нік-**, **-льнік-**: *показатель – паказнік*, а не *паказацель*; *преобразователь – пераўтваральнік*, а не *пераўтварацель*.

У некаторых прыметніках замест запазычаных **-аль(н)-**, **-яль(н)-**, **-іль(н)-** выкарыстоўваецца суфікс **-н-**: *функціональны – функцыйны*, *полиномиальный – паліномны*. Пераважна выкарыстоўваюцца суфіксы **-ав-** (**-ов-**, **-ев-**) (паралельна з суфіксам **-н-**): *выборочный – выбаркавы (выбарачны)*; *блочный – блокавы (блочны)*.

• Прэфіксальны (прыставачны) спосаб:

– пры дапамозе інтэрнацыянальных прэфіксаў **ультра-**, **экстра-**, **супер-**, **інтэр-**, **анты-**, **дэ-**, **суб-**, **дыс-** і інш. (*субтрапічны*, *ультравірусы*, *ультрамарын*, *экстраардынарны*, *контрпрыклад*, *суперструктура*);

– пры дапамозе ўласнабеларускіх прэфіксаў **без-**, **проці-**, **звыш-**, **не-**, **у-**, **ва-**, **за-**, **ад-**, якія часта служаць і для ўтварэння тэрмінаў-антонімаў (*падгрупа*, *суадносінны*, *процідзеянне*, *уваходны бок – выходны бок*).

- Прэфіксальна-суфіксальны спосаб характарызуецца адначасовым далучэннем да асновы прыстаўкі і суфікса (*міжасабовы, процілеглы, зазямленне, адсотка*).

- Аснова- і словаскладанне – таксама пашыраны спосаб папаўнення тэрміналагічнай лексікі:

- пры дапамозе грэка-лацінскіх і інтэрнацыянальных элементаў: *бія-, -граф, -графія, -лог, макра-, мікра-, -фон, аэра-, астра-, эка-, этна-, аўта-, -фон, -стат, электра-, авія-, -метр, відэа-* і інш. (*тапаграфія, храналогія, акіянаграфія, макраэканоміка, авіякаса, электрамабіль, аэрастат, секундамер, астралогія*);

- пры дапамозе ўласнабеларускіх асноў (*самавыхаванне, малазразумелы, краіназнаўства, супрацьпастаўленне, землеўладкаванне*).

- Складанасуфіксальны – асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфіксаў: *шматразовы, левабаковы, роўналежны* і інш.

Абрэвіяцыя – утварэнне складанаскарочаных слоў шляхам складання назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, цэлага слова і назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, спалучэннем частак слоў або цэлага слова і часткі, цэлага слова і назваў першых літар астатніх слоў, а таксама некаторых іншых спалучэнняў: *МСАП* (Міжнародны саюз аховы прыроды і прыродных рэсурсаў), *ГІС* (геаграфічная інфармацыйная сістэма), *МППГ* (Міжнародны палярны год), *ЕЭТ* (Еўрапейскае эканамічнае таварыства), *АПК* (аграпрамысловы комплекс).

2.7. ФАРМІРАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Фарміраванне беларускай тэрміналогіі непасрэдна звязана з развіццём і функцыянаваннем нацыянальнай мовы. Паколькі гісторыя беларускай мовы характарызуецца працягласцю і перарывістасцю, то ёсць усе падставы сцвярджаць, што фарміраванне беларускай тэрміналогіі таксама з’яўляецца працяглым і перарывістым. Такія экстралінгвістычныя фактары, як забарона беларускай мовы Варшаўскім сеймам у 1696 г. і негатыўныя адносіны да яе царскага ўрада Расіі, якія выклікалі больш чым стогадовы разрыў паміж пісьмовымі традыцыямі старабеларускай і

сучаснай беларускай мовы XVII–XVIII стст., адмоўна ўздзейнічалі на пераемнасць натуральнага фарміравання тэрміналагічнай лексікі.

Асновай фарміравання тэрміналогіі старабеларускай мовы можна лічыць намінацыі розных прадметаў і з’яў прыроды ў народным маўленні і пазней фіксацыю гэтых намінацый у пісьмовых помніках.

Для разумення працэсу развіцця беларускай тэрміналогіі важна ўзгадаць аб узнікненні і развіцці пісьменнасці на Беларусі.

Знойдзеныя ў Смаленску, Віцебску, Мсціславе дзельныя запісы і прыватныя лісты на бытавыя і гаспадарчыя тэмы на берасце (берасцяныя граматы) таксама сведчаць аб шырокім выкарыстанні пісьма на Русі і з’яўляюцца сродкам фіксацыі некаторых моўных намінацый прадметаў і паняццяў рэчаіснасці таго часу, у тым ліку і намінацый тэрміналагічнага характару. Так, у тэксце берасцяной граматы, знойдзенай у 1956 г. у Віцебску, якая адносіцца да XIII–XIV стст., можна вылучыць наступныя словы, што ўвайшлі ў склад тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы і сталі асновай для стварэння асобных тэрмінаў з розных галін гаспадарчай дзейнасці: *грыўня, жыта, купіць, наяўнасць, прадаць. Калі ты прадаў адзенне, то купі мне жыта за 6 грыўняў*.

XIII ст. у гісторыі пісьменнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі характарызуецца значнай колькасцю помнікаў, разнастайным характарам іх тэматыкі, што звязана і з больш шырокім выкарыстаннем лексікі, якая служыла для намінацыі прадметаў, з’яў прыроды, паняццяў гаспадарчага і грамадскага жыцця.

У 1517 г. беларускі асветнік Францішак Скарына з Полацка выдае ў Празе першую ва ўсходнеславянскім свеце друкаваную кнігу (“Псалтыр”) на стараславянскай мове. Затым ў Вільні ён выдае “Малую падарожную кніжку” і “Апостал”, у якіх у значнай ступені адлюстраваліся асноўныя рысы беларускага маўлення і, у прыватнасці, у лексіцы тэрміналагічнага характару (*даремный, дорослый, досконалый, збройный, листь, мовца, отчина, разумность, речи добрые, скарб, час*).

Усходнеславянскае кнігадрукаванне прадоўжылі выдатныя кнігадрукары Бярнард Ваяводка, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Іван Фёдараў, Пётр Мсціславец, браты Мамонічы, Васіль Гарабурда, Даніэль Лянчыцкі, Спірыдон Собаль і інш. Надрукаваная ў гэты

перыяд літаратура складалася перш за ўсё з царкоўных твораў, а таксама з твораў, звязаных з грамадска-палітычнай і рэлігійнай барацьбой паміж прыхільнікамі і праціўнікамі царкоўнай уніі, паколькі большасць друкарняў належала мясцовым магнатам, праваслаўным брацтвам або езуітам і каталіцкім манастырам. Свецкі характар мела толькі некаторая частка кніг: граматыкі, слоўнікі, буквары, календары, у якіх зафіксавана значная колькасць тэрміналагічнай лексікі. У палемічных творах выкарыстоўвалася грамадска-палітычная тэрміналогія.

Да ліку фактараў, якія садзейнічалі фарміраванню як беларускай мовы наогул, так і тэрміналагічнай лексікі ў XIV–XVII стст., можна аднесці, па-першае, тое, што з другой паловы XIV ст. пісьмовая беларуская мова стала дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага. Гэта спрыяла развіццю поўнафункцыянальнасці старабеларускай мовы, фарміраванню яе асноўных стыляў, у тым ліку навуковага. Па-другое, як ужо адзначалася, у першай палове XVI ст. у Беларусі ўзнікла, а да сярэдзіны XVI ст. атрымала шырокае распаўсюджанне кнігадрукаванне, якое ў значнай ступені садзейнічала выпрацоўцы лексічных нормаў, расшырэнню слоўніка, замацаванню намінацый новых навуковых паняццяў у моўнай практыцы.

Найбольш развітымі (з пункту погляду натуральнага фарміравання) галінамі тэрміналогіі ў XIV–XVII стст. былі тыя, якія абслугоўвалі асноўныя напрамкі гаспадарчага, навуковага і грамадскага жыцця беларускага народа. Гэта грамадска-палітычная, юрыдычная, гандлёвая, прамысловая, ваенная, рэлігійная тэрміналогія.

Сістэматычная праца ў галіне беларускай навуковай тэрміналогіі пачалася ў лютым 1921 г., калі была заснавана Навукова-тэрміналагічная камісія пры Навукова-літаратурным аддзеле Народнага камісарыята асветы Беларусі. У пачатку 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры, у якім прадоўжылася праца па распрацоўцы навуковай тэрміналогіі.

За параўнальна кароткі час, з 1922 па 1930 г., у краіне былі падрыхтаваныя да выдання 23 выпускі “Беларускай навуковай тэрміналогіі” з розных галін навукі, куды ўключаліся тэрміны, якія выкарыстоўваліся пераважна ў школьным выкладанні. Побач са слоўнікавай работай і ўзбагачэннем паняцціна-тэрміналагічнага фонду значным укладам Навукова-тэрміналагічнай камісіі ў развіццё беларускай тэрміналогіі

з’явілася распрацоўка тэарэтычных і практычных пытанняў тэрміналогіі, якія актыўна абмяркоўваліся ў галіновых секцыях камісіі.

У 1925 г. была выдадзена “Інструкцыя для збірання народнага слоўніка-тэрміналагічнага матэрыялу ў беларускай мове для складання слоўніка жывой беларускай мовы”. У картатэку ўвайшла частка тэрмінаў, што бытавала на тэрыторыі Беларусі, найбольш поўна былі выяўлены тэрміны сельскагаспадарчай вытворчасці, рамёстваў, промыслаў, а таксама найменні флары і фаўны.

Перарывістасць працэсу фарміравання беларускай тэрміналагічнай лексікі ў выніку гістарычных умоў развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў XVII–XVIII стст. не толькі выклікала разрыў паміж традыцыямі старабеларускай мовы і традыцыямі сучаснай беларускай мовы і аказала адмоўны ўплыў на пераемнасць развіцця тэрміналагічнай лексікі, але і абумовіла некаторую спецыфіку шляхоў і прынцыпаў развіцця новай беларускай навуковай тэрміналогіі. У значнай ступені гэта спецыфіка знайшла адлюстраванне ў актыўным выкарыстанні дыялектных слоў. Многія лексемы характарызаваліся варыятыўнасцю і не мелі стабільнай практыкі выкарыстання, што ўскладняла іх прымяненне ў якасці тэрмінаў.

Прынцыпы стварэння новых тэрмінаў распрацоўваліся Навукова-тэрміналагічнай камісіяй і выкладаліся ў прадмовах да выпускаў “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. Асноўны прынцып – выкарыстанне сродкаў беларускай мовы. Першым спосабам рэалізацыі гэтага прынцыпу было выкарыстанне агульнаўжывальнай лексікі беларускай мовы: *вапняк, вільгаць, вочка, вышыня, глеба, ланцуг замкнуты, святло адлюстраванае, сіла цяжару, тлушчы*. Асноўная частка тэрмінаў, створаных шляхам тэрміналогізацыі агульнаўжывальных слоў, трывала замацавалася практыкай і складае аснову сучаснай беларускай тэрміналогіі. Другім спосабам выкарыстання сродкаў беларускай мовы пры стварэнні новых тэрмінаў было шырокае прымяненне на базе нацыянальнай мовы афіксальнага словаўтварэння, аснова- і словаскладання, калькавання, семантычнага перакладу: *ахоўны, зрух слаёў, голанасенныя, паглынальнік, светланосны, сціскальнасць вадкасцей*.

Члены Навукова-тэрміналагічнай камісіі шырока практыкавалі стварэнне на беларускім лексічным і словаўтваральным матэрыяле тэрмінаў-неалагізмаў, якія ў большасці выпадкаў адпавядалі наву-

коваму зместу адпаведных паняццяў, словаўтваральным заканамернасцям беларускай мовы і трывала замацаваліся ў сучаснай беларускай тэрміналогіі: *даследаванне, магутнасць, прастора, скорасць, ступень*. Аднак значная частка створаных неалагізмаў не замацавалася ў беларускай тэрміналогіі з прычыны шырокай ужывальнасці ў практыцы інтэрнацыянальных і славянскіх, у першую чаргу рускіх, адпаведнікаў, а таксама з прычыны штучнасці асобных наватвораў і недакладнай адпаведнасці навуковаму зместу абазначаемых паняццяў: *красленне (чарчэнне), скрутка (спіраль), часамер (хранометр), гадаванне (выхаванне), зляпняк (кангламерат), перацяг (перавал), роўнік (экватар), раўналежнік (паралель)*.

У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў рэспубліцы не было агульнага цэнтра распрацоўкі і ўпарадкавання тэрміналагічнай лексікі. Адсутнасць такога цэнтра, а таксама дапаможнікаў па тэрміналогіі стала прычынай значнага павелічэння варыятыўнасці, напрыклад: *шагаючы экскаватар і крочачы экскаватар, выключацель і выключальнік, скорасць і хуткасць*. Вялікая ступень варыятыўнасці тэрмінаў характэрна для выдадзеных у 1947–1950 гг. брашур і кніг па тэхналогіі металаў, будаўнічай справе, механізацыі і электрыфікацыі сельскай гаспадаркі. Моўная практыка патрабавала ўзнаўлення ў рэспубліцы тэрміналагічнай работы. У 1955 г. у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР быў створаны сектар тэрміналогіі, які функцыянаваў да 1965 г. У гэтым сектары падрыхтаваны і выдадзены “Латино-русско-белорусский ботанический словарь” (1967), “Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии” (1970), створана картатэка і падрыхтаваны “Русско-белорусский словарь сельскохозяйственной терминологии” (рукапіс), картатэка для “Руска-беларускага політэхнічнага слоўніка”. Названыя слоўнікі ствараліся на аснове прынцыпу збліжэння беларускай тэрміналогіі з рускай. З 1965 па 1979 г. у БССР не было спецыяльнага тэрміналагічнага цэнтра.

У 1950-я гг. пад кіраўніцтвам Якуба Коласа была праведзена вялікая навукова-арганізацыйная праца па стварэнню тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР, у задачы якой планавалася ўключыць каардынацыйную і нармалізуючую дзейнасць па беларускай тэрміналогіі, а таксама выданне бюлетэня рэкамендуемых

тэрмінаў. Смерць Якуба Коласа перашкодзіла ажыццяўленню гэтай задачы.

У 60–70-я гг. XX ст. некаторыя пытанні беларускай тэрміналогіі знайшлі асвятленне ў шэрагу дысертацыйных прац па даследаванню пэўных тэматычных аб’яднанняў слоў і асобных галіновых тэрміналогій у сучаснай беларускай мове.

У 1979 г. у рэспубліцы створана тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая складалася з дзевяці секцый і ўключала вядучых вучоных, спецыялістаў розных галін ведаў. У задачы камісіі ўваходзіла распрацоўка тэрэтычных асноў і методыкі ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі, падрыхтоўка слоўнікаў, вывучэнне вопыту работы Камітэта навукова-тэхнічнай тэрміналогіі АН СССР і тэрміналагічных органаў рэспублік.

Паколькі тэрміны ўзніклі і развіваліся на глебе нацыянальнай мовы, то лексічная, граматычная, лексіка-семантычная сістэмы мовы ляжаць у аснове кожнай галіновай тэрміналогіі. Патэнцыяльная здольнасць беларускай тэрміналагічнай лексікі перадаць сістэму паняццяў розных галін ведаў абумоўлена высокім навукова-тэхнічным патэнцыялам рэспублікі, развіццём лексічных і граматычных сродкаў беларускай мовы, наяўнасцю пэўнай, хоць і невялікай, практыкі выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў беларускім перыядычным друку, на беларускім радыё, тэлебачанні, у навуковых выданнях.

З другой паловы 1980-х да сярэдзіны 1990-х гг. тэрміналагічная работа на Беларусі ажывілася. У гэты час асобнымі даследчыкамі і грамадствам у цэлым праводзіцца інвентарызацыя, пераацэнка тэрміналагічнага фонду на нацыянальнай глебе. Гэты перыяд характарызуецца актыўным выкарыстаннем спецыфічных рыс нацыянальнай мовы ў спалучэнні з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі, абумоўленай узмацненнем ролі англійскай мовы ў міжнароднай камунікацыі. Абедзве тэндэнцыі ў іх спалучэнні з’яўляюцца канструктыўнымі, паколькі арыентацыя на ўласнамоўныя рэсурсы дазваляе тэрмінасістэме гарманічна ўваходзіць у сістэму мовы ўвогуле, а выкарыстанне інтэрнацыянальных элементаў дазваляе не толькі максімальна ўніфікаваць міжнародную тэрміналогію, але і ліквідаваць некаторую эмацыйную матываванасць, уласціваю тэрміналагічным адзінкам, утвораным на базе агульнаўжывальных слоў.

З другой паловы 1990-х гг. адбываецца перапамеркаванне сфер выкарыстання беларускай і рускай моў у краіне. У выніку беларускамоўная тэрміналогія абслугоўвае, у асноўным, толькі асобныя гуманітарныя навукі – лінгвістыку, літаратуразнаўства, гісторыю, грамадазнаўства.

У навуковай літаратуры існуе абгрунтаванае меркаванне, што ў нармальным умовах нацыянальны тэрмінатворчы працэс павінен балансаваць паміж нацыянальна арыентаванай і міжнароднай уніфікацыйнай тэндэнцыямі. Толькі пры захаванні парытэту паміж гэтымі дзвюма тэндэнцыямі беларуская нацыянальная тэрміналогія зможа паспяхова абслугоўваць сферу навукі, тэхнікі, культуры.

2.8. БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ

Лексікаграфія – раздзел мовазнаўства, які займаецца тэорыяй і практыкай складання слоўнікаў.

У развіцці слоўнікавай справы на Беларусі вучоныя вылучаюць тры перыяды: даслоўнікавы, ранні слоўнікавы і перыяд развітой лексікаграфіі.

У даслоўнікавы перыяд (XIII–XV стст.) працамі, блізкімі да лексікаграфічных, былі гласарыі, або словапаказальнікі, – вытлумачэнні асобных “цяжкіх” слоў старажытнага тэксту, якія выносіліся на палі рукапісу. Вядомы рускі гласарый, датаваны 1282 г., які апісваў 174 старажытнарускія, грэчаскія і старажытнаславянскія словы.

Другі перыяд пачынаецца тады, калі глосы дзеля зручнасці збіраюць у спецыяльныя рукапісныя зборнікі (гласарыі), якія называліся ў той час лексіконамі. Самыя раннія слоўнікі ўсходніх славян – старабеларускія і стараўкраінскія працы – гэта “Лексіс” Лаўрэнцыя Зізанія (1596) і “Лексіконъ” Памвы Бярынды (1627). Яны мелі перакладны характар.

Са станаўленнем нацыянальнай літаратурнай мовы пачынаецца перыяд развітой беларускай лексікаграфіі. Сучасная слоўнікавая справа падзяляецца на тэарэтычную і практычную лексікаграфію, размежаванне якой адбылося яшчэ ў XIX ст., калі з’явіліся першыя рэцэнзіі і гісторыка-тэарэтычныя работы пра слоўнікі Л. Зізанія, П. Бярынды.

Усе слоўнікі падзяляюцца на энцыклапедычныя і лінгвістычныя.

У энцыклапедычных (грэч. *encyclopedia* ‘кола ведаў’) слоўніках (энцыклапедыях) даюцца навуковыя звесткі пра гісторыю, прыроду, насельніцтва, эканоміку, навуку, асвету, культуру, мастацтва, літаратуру, змяшчаюцца каляровыя і чорна-белыя фотаздымкі, малюнкi, рэпрадукцыі, карты, схемы. У энцыклапедыях апісваюцца прадметы, з’явы, якія абазначаюцца словамі; гэта звычайна назоўнікі (агульныя і ўласныя, часткова тэрміны). Энцыклапедыі як слоўнікі даведачнага характару бываюць аднатомныя і шматтомныя, словы ў іх размяшчаюцца ў алфавітным ці тэматычным парадку, напрыклад: “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” ў 20 тамах (скарочана БелСЭ, 1969–1975), “Энцыклапедыя прыроды Беларусі” (1983–1986) у пяці тамах, “Этнаграфія Беларусі” (1989); “Міфалогія беларусаў” (2011), выдадзены персанальныя энцыклапедычныя даведнікі “Янка Купала” (1986), “Францыск Скарына і яго час” (1988) і інш.

Энцыклапедычныя слоўнікі бываюць універсальнымі і галіновымі. Універсальныя энцыклапедычныя слоўнікі даюць сістэматызаваныя звесткі з розных галін ведаў і практычнай дзейнасці людзей. Такімі слоўнікамі з’яўляюцца “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” (1969–1975), “Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя” (КЭ БССР; 1979–1981. Т. 1–5), якая выдадзена на дзвюх мовах – беларускай і рускай, што дае магчымасць карыстацца ёю шырокаму колу чытачоў у Беларусі і за яе межамі. У адпаведнасці з пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, выдавецтва “Беларуская энцыклапедыя” здзейсніла выданне ўніверсальнай 18-томнай “Беларускай энцыклапедыі” – першай нацыянальнай энцыклапедыі незалежнай Рэспублікі Беларусь. У ёй змешчана каля 80 тыс. артыкулаў, вялікая колькасць каляровых, чорна-белых фотаздымкаў, карт, схем. Больш за 5 тыс. артыкулаў змешчана ў аднатомнай энцыклапедыі “Беларусь” – усебаковым, дакладным даведніку пра гісторыю, эканоміку, культуру, літаратуру, мастацтва, навуку, адукацыю.

Галіновыя энцыклапедыі даюць звесткі з якой-небудзь асобнай галіны навукі, літаратуры, мовы, мастацтва. Да такіх слоўнікаў належаць “Археалогія і нумізматыка Беларусі” (1993); “Беларуская мова” (1994); “Археалогія Беларусі” (2009).

Лінгвістычныя (лац. *lingua* ‘мова’) слоўнікі апісваюць значэнні слоў, іх ужыванне, напісанне, вымаўленне, утварэнне, паходжанне. Тут усе словы падаюцца ў алфавітным парадку, пры іх ёсць граматычныя і стылістычныя паметы.

Лінгвістычныя слоўнікі бываюць аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя.

Двухмоўныя і шматмоўныя лічацца перакладнымі слоўнікамі, бо ў іх словы адной мовы тлумачацца, перакладаюцца словамі іншай мовы ці іншых моў. Цяпер для перакладу выкарыстоўваюцца “Русско-белорусский словарь” у трох тамах (2012), “Англійска-беларуска-рускі слоўнік” (2-е выд., 2004), “Англійска-беларускі слоўнік” (2013).

У аднамоўных слоўніках падаюцца або тлумачацца словы адной мовы словамі той самай мовы. Сярод аднамоўных слоўнікаў вылучаюцца тлумачальныя, дыялектныя, гістарычныя, этымалагічныя, тэрміналагічныя, фразеалагічныя, арфаграфічныя, марфемныя, анамастычныя, слоўнікі сінонімаў, слоўнікі мовы пісьменнікаў і інш.

У тлумачальных слоўніках раскрываюцца значэнні слоў шляхам кароткага апісання або з дапамогай сінонімаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (словазлучэнні або сказы) у кантэксце. Акрамя гэтага, у тлумачальных слоўніках адначасова ўказваюцца месца націску ў слове, яго граматычныя ўласцівасці, асаблівасці правапісу, стылістычная прыналежнасць, тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні, а часам і паходжанне запызчанага слова, як, напрыклад, у акадэмічным пяцітомным “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” пад рэдакцыяй Кандрата Крапівы (1977–1983), “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” А. Булыкі (2-е выд., 2008) ці “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” пад рэдакцыяй І. Капылова (2016) і інш. Як разнавіднасць тлумачальных слоўнікаў дыялектныя (абласныя) слоўнікі змяшчаюць і растлумачваюць дыялектную лексіку, запісаную ў якой-небудзь мясцовасці Беларусі ці яе паграніччы. Ужо надрукавана каля 20 беларускіх дыялектных слоўнікаў: “Дыялектны слоўнік Брэстчыны” (1989), “Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны” (2005) П. Сцяцко, “Палескі слоўнік” (2000) І. Кучука, А. Малюка і інш.

Гістарычныя слоўнікі тлумачаць лексіку мінулых эпох: напрыклад, “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” ў 37 выпусках (1982–2018).

Этымалагічныя слоўнікі вызначаюць паходжанне слоў, іх пачатковае значэнне і наступныя змены: напрыклад, “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (т. 1–14: А–Т, 1978–2017, выданне працягваецца).

У слоўніках устарэлых слоў тлумачацца гістарызмы і архаізмы – рэдкавыкарыстальныя лексічныя адзінкі, якія выйшлі з актыўнага слоўнікавага запasu: напрыклад, “Слоўнік устарэлых слоў беларускай мовы” (2005), А.В. Макарэвіча, “Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў (па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі)” (2007) С.М. Струкавай.

У фразеалагічных слоўніках тлумачыцца сэнс фразеалагізмаў і іх варыянтаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (цытаты), часам даецца стылістычная афарбоўка і паходжанне: “Фразеалагічны слоўнік для сярэдняй школы” (1973) Н. Гаўрош, І. Лепешава, Ф. Янкоўскага, “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” ў двух тамах (2-е выд., 2008) І. Лепешава.

У арфаграфічных і арфаэпічных слоўніках даецца правільнае напісанне і вымаўленне слоў: “Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” (1987), “Беларускі арфаграфічны слоўнік” пад рэдакцыяй А. Лукашанца (3-е выд., 2012).

Марфемныя слоўнікі дапамагаюць правільна дзяліць словы на часткі (марфемы): “Марфемны слоўнік беларускай мовы” (2-е выд., 1989) А. Бардовіча, Л. Шакуна.

У слоўніках сінонімаў сабраны сінонімы і блізказначныя словы ў сінанімічныя рады, якія размяшчаюцца ў алфавітным парадку паводле пачатковых літар дамінантаў (асноўных, загалюўных слоў). Напрыклад, “Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў” (1976) М. Клышкі, “Слоўнік сінонімаў беларускай мовы” (2004) С. Шведава.

Слоўнікі паронімаў і амонімаў дапамагаюць правільна ўжываць і не блытаць словы з блізкім або аднолькавым гучаннем і розным значэннем як беларускай, так і рускай моў: “Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў” (1977) і “Слоўнік паронімаў беларускай мовы” (1994) С. Грабчыкава, “Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы” (2005) Г. Арашонкавай і В. Лемцюговавай.

У антрапанімічных слоўніках рэгіструюцца або тлумачацца ўласныя імёны асоб, напрыклад: “Слоўнік асабовых уласных імён” (2-е выд., 2005) М. Судніка, “Беларуская антрапанімія” (ч. 1–3, 1966–1982) М. Бірылы.

У тапанімічных рэгіструюцца ўласныя геаграфічныя назвы або тлумачыцца іх паходжанне: “Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці” (1980), “Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці” (1986), “Краткий топонимический словарь Белоруссии” (1974) В. Жучкевіча і інш.

Спецыяльныя найменні пэўнай галіны навукі, культуры, вытворчасці і рэлігіі сістэматызуюцца і апісваюцца ў тэрміналагічных слоўніках, напрыклад: “Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія” (2005) І. Яшкіна, “Слоўнік эпітэтаў беларускай літаратурнай мовы” (1988) М. Пазнякова і інш. У сучаснай беларускай мове многія тэрміналагічныя слоўнікі з’яўляюцца перакладнымі, напрыклад: “Руска-беларускі фізіка-геаграфічны слоўнік” (1994) З. Андрыеўскай, І. Галай; “Руска-беларускі слоўнік матэматычнай тэрміналогіі” (1991) В. Ахраменкі; “Падручны руска-беларускі слоўнік біялагічных тэрмінаў” (1992) І. Бурак, Т. Піліповіч; “Геаграфічныя паняцці і тэрміны: энцыклапедычны даведнік” (1993) і інш.

? Пытанні для самакантролю

1. Што абазначаюць паняцці *лексіка*, *лексікалогія*, *лексікаграфія*?
2. Чым адрозніваюцца граматычнае і лексічнае значэнне слова?
3. Назавіце тыпы лексічных значэнняў.
4. Што такое *сінонімы* і як сінанімія звязана з мнагазначнасцю?
5. Якія словы называюцца антонімамі і чым растлумачыць наяўнасць некалькіх антонімаў да аднаго слова?
6. Якія тыпы амонімаў існуюць у мове?
7. Што такое *паронімы* і чым яны адрозніваюцца ад лексічных амонімаў?
8. Якія групы лексем уваходзяць у слоўнікавы склад беларускай мовы?
9. У чым адрозненне паміж актыўнай і пасіўнай лексікай мовы?
10. Як вы разумееце паняцце *лексіка абмежаванага ўжытку*?
11. Што ўваходзіць у паняцце *спецыяльная лексіка*?
12. Чым адрозніваюцца тэрміны і прафесіяналізмы?
13. Назавіце асноўныя спосабы ўтварэння тэрмінаў.

14. Назавіце і ахарактарызуйце асноўныя перыяды ў развіцці нацыянальнай тэрміналогіі.

15. У чым адрозненні паміж энцыклапедычнымі і лінгвістычнымі слоўнікамі?

16. Ахарактарызуйце асноўныя тыпы лінгвістычных слоўнікаў.

✎ Практычныя заданні

1. *Лексічныя значэнні якіх слоў тлумачацца ў дадзеных сказах? Вызначыце граматычнае значэнне выдзеленых слоў.*

1. Перавозка **турыста** ўнутры турысцкага цэнтра (дастаўка з вакзала, аэрапорта, марскога вакзала ў атэль, з атэля ў тэатр і да таго пад.). 2. Установа, якая займаецца збіраннем, вывучэннем, захоўваннем і экспанаваннем прадметаў – помнікаў прыродазнаўства, матэрыяльнай і **духоўнай** культуры, а таксама асветніцкай і папулярызатарскай дзейнасцю. 3. Архітэктурна і мастацка аформленая ўнутраная прастора будынка, якая **забяспечвае** чалавеку эстэтычнае ўспрыманне і спрыяльныя ўмовы жыццядзейнасці. 4. Масавая рассылка рэкламных аб’яў па электроннай пошце без згоды на гэта **атрымальніка**. 5. **Марское** турыстычнае падарожжа. 6. Творчы, стваральны, **вынаходлівы**. 7. Працэс паступовага вяртання ў стан раўнавагі пасля псіхічнага і эмацыянальнага напружання; **расслабленне**. 8. Загадзя **вызначаны** шлях руху (людзей, войскаў, паяздоў, самалётаў і г. д.). 9. Вандроўка веруючых **людзей** да святых мясцін. 10. Той, які **валодае** значнай папулярнасцю і ўплывовасцю сярод пэўнага кола прыхільнікаў.

Словы для даведак: круіз, рэлаксацыя, культывы, інтэр’ер, музей, маршрут, паломніцтва, спам, трансфер, крэатыўны.

2. *Знайдзіце словазлучэнні, у якіх выдзеленыя словы маюць аднолькавае лексічнае значэнне.*

Адказаў на пытанне – *адказаў* матор. *Люты* звер – *люты* чалавек. *Цяжкае* пытанне – *цяжкі* груз. *Сухое* сена – *сухая* зямля. Пісьмовы *стол* – дыетычны *стол*. *Чэрпаць* вадзі – *чэрпаць* веды. *Светлы* касцюм – *светлы* месяц. *Жалезныя* цвікі – *жалезныя* нервы. Хімічная *рэакцыя* – палітычная *рэакцыя*.

3. *Утварыце словазлучэнні з прыведзенымі назоўнікамі такім чынам, каб паказаць, што гэтыя назоўнікі з’яўляюцца мнагазначнымі.*

Зямля, канал, каманда, корань, маса, фігура, плюс.

4. Да наступных словазлучэнняў падбярыце такія, у якіх выдзеленыя словы ўжываліся б у пераносным значэнні.

Халоднае паветра, *светлая* сукенка, дзяўчынка *плача*, *салодкі* хлеб, *хвост* рыбы, *крык* дзяцей, матуля *ўсміхаецца*, *залаты* пяр-сцёнак, *шырокае* поле, *чорная* ноч, *каменны* вугаль, *цёплы* дзень, людзі *гамоняць*, *здаровае* сэрца, бацька *ідзе*, цягнік *стаіць*, *чэр-паць* ваду.

5. Укажыце рады, у якіх усе словы з'яўляюцца сінонімамі.

Антракт, перапынак, паўза; афіша, аб'ява; вакуум, пустата, пустыня; турыст, падарожнік, вандроўнік, бадзяга, валацуга; скарбнік, казнакрад, казначэй; рэстаўрацыя, аднаўленне, адбудоўванне; рэха, водгук, водгалас, рупар, рэзананс; блакітны, васільковы, валошкавы; летуценнік, фантазёр, рамантык, пілігрым; ручнік, уціральнік, трапках, настольнік.

6. Выпішыце словазлучэнні, у якіх выдзеленыя словы не з'яўляюцца антонімамі.

Ясны дзень – *дажджлівы* дзень, *цяжкая* рама – *масіўная* рама, *свежы* сок – *салодкі* сок, *свежы* вецер – *гарачы* вецер, *старая* прыказка – *вядомая* прыказка, *старыя* боты – *паношаныя* боты, *дробны* дождж – *ціхі* дождж, *дужы* хлопец – *слабы* хлопец, *бледны* твар – *бяскроўны* твар, *незвычайны* выгляд – *экстравагантны* выгляд, *натуральнае* валакно – *сінтэтычнае* валакно.

7. Патлумачце значэнне міжмоўных амонімаў.

Адказ – отказ, вяселле – веселье, гарэлка – горелка, дыван – диван, краска – краска, нядзеля – неделя, пакой – покой, пазнаць – познать, паліць – полить, прымкнуць – примкнуть, рэч – речь, спорны – спорный, справа – справа, улічыць – уличить, чуць – чуть.

8. Складзіце міні-тэкст рэкламнай аб'явы ці рэкламнага слога-на, правільна выкарыстоўваючы патрэбныя паронімы.

Адзінкавы/адзіночны, аздоблены/аздобны, гаспадарчы/гаспадарскі, эканомны/эканамічны, дзейны/дзейсны, індывідуальны/індывідуалізаваны, рэальны/рэалістычны, тыпавы/тыповы, эфектны/эфектыўны.

9. Вызначыце па тлумачальным слоўніку значэнне наступных устарэлых адзінак вымярэння.

Вярста, сажань, аршын, локаць, пядзь, вяршок, пуд, тузін.

10. Прачытайце наступныя архаізмы і замяніце іх сучаснымі актыўна ўжывальнымі словамі.

Вакацыі, вахмістр, выя, вятрыла, гімнасія, глёбус, аз, дружина, магнэз, дыярыуш, лемантар, імбрычак, лётнік, пілігрым, кроніка, кругавід, ланіты, лгар, рамёны, талмач, пярётрус, процант, сеча, чада, чынш, чало.

Словы для даведак: бой, магніт, ветразь, ахоўнік, вобыск, буквар, дзённік, падатак, гімназія, войска, вандроўнік, гарызонт, лётчык, перакладчык, глобус, дзіця, заварнік, канікулы, лгун, лоб, працэнт, я, шчокі, хроніка, шыя, плечы.

11. Выпішыце з часопіса ці з газеты тэкст (6–8 сказаў), у якім ёсць неалагізмы. Растлумачце іх значэнне (пры неабходнасці звярніцеся да тлумачальнага слоўніка).

12. Знайдзіце сказы з памылковым ужываннем запазычаных слоў, запішыце правільны варыянт.

1. Алесь неаднойчы быў дыпламатам абласнога конкурсу мастацкай творчасці школьнікаў. 2. Амаль два кіламетры мы беглі з ім візаві. 3. Буйныя ўчасткі сухазем'я называюцца мацерыкамі, або кантынентамі. 4. Учора сапраўды недзе каля лесу ўпаў метэор. 5. На балях, раундах, прыёмах заўсёды сустрэнеш цікавых гасцей. 6. У транзітнага пасажыра ўражанне пра гарады звычайна складваецца па вакзалах. 7. Тытан і тытанічныя сплавы маюць вялікую трываласць і вязкасць. 8. І нічога не было ў гэтых чутках, і горш за ўсё – яны пацвярджаліся фактарамі. 9. Разважанні падмацоўваліся экскурсіямі ў мінулае, параўнаннямі і аргументамі. 10. Ёсць у Канадзе шмат імігрантаў, у тым ліку славян. 11. Пятрусь з завязанымі вачыма мог прайсці праз грог. 12. Ціха гудзеў у сцяне вентылятар.

13. Размяжуйце словы паводле сферы выкарыстання.

Дзень, зрэзацца, праца, ліцэнзія, капаніца, гімназія, масаж, дарога, ровар, бяроза, рэнтабельнасць, радзіма, адаптацыя, пятак, бегчы, бюджэт, антысептыка, тутака, чыгунка, пасоля, вясёлы, снег, плаваць, косінус, зямля, рэсурс, радыеактыўнасць, жывець, пісаць, качалка, компас.

14. Вызначыце, якія адрозненні ад літаратурных адпаведнікаў (лексічныя, семантычныя, фанетычныя, словаўтваральныя ці граматычныя) можна адзначыць у прыведзеных дыялектных лексемах.

Гавёс ‘авёс’, *валасэ* ‘валасы’, *каптур* ‘верхняя частка печы’, *картопля* ‘бульба’, *тавар* ‘карова’, *тудака* ‘тут’, *дух* ‘паветра’, *рабіць-мем* ‘будзем рабіць’, *кагадзе* ‘нядаўна’, *нямашака* ‘няма’, *трускалкі* ‘клубніцы’, *бусько* ‘бусел’, *груба* ‘печка’, *кіт* ‘кот’, *тытырук* ‘цецярук’, *страмэна* ‘лесвіца’, *добро* ‘маёмасць’, *дуды* ‘макароны’, *шыпшыны* ‘шыпшына’, *дзялка* ‘частка поля для апрацоўкі’, *ожэна* ‘ажыны’.

15. *Падбярыце да прыведзеных слоў агульнаўжывальныя адпаведнікі. Як называюцца такія словы? Чым яны адрозніваюцца ад тэрмінаў і прафесіяналізмаў?*

Абітура, абламацца, аўтамат, батанік, жэсць, заваліцца, качалка, комп, курсач, лаба, ноўт, малаток, пара, тачка, угараць.

16. *Вызначыце, якім спосабам утвораны наступныя жаргонныя словы (семантычнае пераасэнсаванне, запазычанне, скарачэнне слова, афіксацыя).*

Ваеннік ‘ваенны білет’, *ворк* ‘работа’, *глухар* ‘званок па мабільным тэлефоне без чакання адказу’, *камбэк* ‘вяртанне, зварот’, *лыжы* ‘маніторы LG’, *мыла* ‘электронная пошта’, *найкі* ‘красоўкі фірмы Nike’, *прыча* ‘прычоска’, *рандомны* ‘выпадковы’, *мабільнік* ‘мабільны тэлефон’, *юзаць* ‘карыстацца камп’ютарам для пошуку інфармацыі’, *шоу-біз* ‘шоу-бізнес’.

17. *Прачытайце тэкст. Выпішыце 10 агульнаўжывальных слоў і 10 тэрмінаў. Дапоўніце кожную групу слоў уласнымі прыкладамі.*

Маркетынгавыя арганізацыі ўяўляюць сабой мясцовыя, рэгіянальныя, нацыянальныя, дзяржаўныя і прыватныя арганізацыі і з’яўляюцца пасрэдкамі між культурнымі аб’ектамі і турыстычным рынкам. Дзейнасць іх зыходзіць з неабходнасці падачы культурных помнікаў і дэстынацыі ў цэлым, адпаведна патрэбам спажываўцоў і магчымасцям туріндустрыі. Пры гэтым выкарыстоўваюцца розныя формы працы:

- выданне некамерцыйнай рэкламна-інфармацыйнай прадукцыі (даведнікі, календары, маршруты, карты і г. д.) для распаўсюджвання на міжнародных выставах, у інфацэнтрах, правайдараў турпаслуг;

- падтрымка і кансалідацыя профільнай выставачнай дзейнасці;
- удзел у арганізацыі розных культурных праектаў;

- рэклама агульнанацыянальных альбо мясцовых праектаў;
- арганізацыя інфатураў для замежных і айчынных СМІ, міжнародных канферэнцый, сімпозіумаў, кангрэсаў (*І. Трацяк*).

18. *Вызначыце, да якой тэрміналагічнай сістэмы адносяцца наступныя групы слоў:*

- 1) агульная ўласнасць, суб’ект права, грамадзянства, жыллёвы кодэкс, іск, касацыйная скарга, цывільны працэс, юрыдычны акт;
- 2) падарожжа, маршрут, узбярэжжа, компас, спальны мяшок, ліхтарык, тапаграфічная карта, кантынент, горны хрыбет;
- 3) абарачальнасць, авердрафт, валютны курс, дапушчальны прыбытак, зменная цана, кантракт, рэнтабельнасць, спекуляцыя;
- 4) велакрос, гімнастыка, траўма, лыжная акрабатыка, спартыўная падрыхтоўка, сінхроннае плаванне, фізічная культура.

Складзіце яшчэ 3–4 групы тэрмінаў з іншых галін навукі ці вытворчасці, з якімі можа сутыкнуцца прадстаўнік абранай вамі прафесіі.

19. *Прывядзіце прыклады тэрміналагічных словазлучэнняў, у склад якіх уваходзяць прыведзеныя тэрміны.*

Харчаванне, тур, акіян, фактар, вёды, рэжым, культура, функцыя, пояс, заказнік, клімат, карта, мясцовасць, мінерал, рэльеф, ліцэнзія, турызм, маршрут, адпачынак, рэклама, квота, пуцёўка, экскурсія.

20. *Вызначыце спосабы ўтварэння прыведзеных тэрмінаў.*

Экскурсант, турыцкая паслуга, постмузейны, ЗША, забруджванне, вадасховішча, тураператар, экватарыяльны пояс, вільготнасць, наведвальнік, нематэрыяльны, АПК, гісторыка-археалагічны, мемарыяльны помнік, пошук, канфесійны, прыродакарыстанне, паўвостраў, этнаграфічныя рэсурсы, харчаванне, несапраўдны, заказнік.

21. *Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падкрэсліце тэрміны, параўнайце іх вымаўленне і правапіс у рускай і беларускай мовах.*

Комплектацией туристского продукта (формированием набора услуг) занимаются туроператоры. Туроператор производит туристские продукты из составляющих услуг в соответствии с потребностями и пожеланиями клиентов.

Туроператор – это организация, занимающаяся комплектацией туров и формированием комплекса услуг для туристов. Туроператор разрабатывает туристские маршруты, насыщает их услугами посредством взаимодействия с поставщиками услуг, обеспечивает функционирование туров и предоставление услуг, подготавливает рекламно-информационные издания по своим турам, рассчитывает цены на туры, передает туры турагенту для их последующей реализации туристам.

Турагент – это организация-посредник, занимающаяся продажей сформированных туроператором туров. Турагент приобретает туры у туроператора и реализует туристский продукт клиенту в виде комплексов (инклюзив-туры) или в виде свободного набора услуг (заказные туры), добавляет к приобретаемому туру услугу – проезд туристов от места их проживания до первого по маршруту пункта размещения и от последнего на маршруте пункта размещения и обратно.

Главной задачей этих организаций является соединение поставщиков услуг, порою территориально сильно разобщенных, с клиентами-туристами.

В мире и в нашей стране существует множество турагентств. Однако чистые туроператоры встречаются довольно редко. Обычно туроператор – это более крупная компания, чем турагент, имеющая головной туроператорский офис и несколько филиалов – агентскую сеть (Г.И. Зорина).

22. Падбярыце да наступных запазычаных тэрмінаў сінанімічныя ўласна беларускія адпаведнікі.

Аванс, антракт, антыкварны, баланс, бізнес, вакантны, галантны, гігант, ліміт, карпарацыя, прагрэс, прыярытэт, сэрвіс, сімптом, фальшывы, фіяска, гуманны, эвалюцыя.

23. Выдзеліце сярод прыведзеных тэрмінаў спрадвечна беларускія.

Скарбнік, аўдытар, выдаткі, даведка, маёмасць, бартар, завяшчанне, падарожжа, спадчына, маркетынг, спажывец, менеджмент, ноў-хаў, растратнік, сезон, жыхар, экалогія, наведвальнік, сертыфікат, адпачынак, турызм, попыт і прапанова, талака, пасажыр.

24. З тэрміналагічнага слоўніка ці падручніка па сваёй дысцыпліне выпішыце па 2–3 прыклады тэрмінаў-слоў розных часцін мовы

(назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі) і тэрмінаў-словазлучэнняў рознай будовы.

25. Перакладзіце тэрміны на беларускую мову. Адзначце іх граматычныя асаблівасці (у параўнанні з рускай мовай).

Безработица, благосостояние, убыток, знак качества, непрерывная рабочая неделя, оптовая торговля, полная себестоимость, исполнитель, прибыль, рационализаторское предложение, сырьё, производство, сельское хозяйство, гостеприимство, затраты, капиталовложения, налог, источник финансирования, учредитель, свободная продажа услуг.

26. Утварыце словы з прапанаванымі часткамі. Растлумачце іх значэнне.

Астра- (зорка), **аўта-** (сам), **бія-** (жыццё), **мікра-** (малы), **інтэр-** (паміж), **гідра-** (вада), **эка-** (жыллё, асяроддзе), **міні-** (невялікі), **прома-** (рэкламны), **этна-** (народ).

27. Падбярыце 10 тэрмінаў-запазычанняў па спецыяльнасці, укажыце крыніцу запазычання, дайце азначэнне тэрмінам.

Узор выканання: **ландшафт** (ням. *Landschaft*) – агульны выгляд, а таксама сукупнасць тыповых прыкмет якой-небудзь мясцовасці; **экскурсія** (лац. *excursio* ‘паездка’) – калектыўнае наведванне музея, выставы, гістарычнага помніка, выдатных мясцін з вучэбнай або культурна-асветніцкай мэтай, а таксама група ўдзельнікаў такога наведвання.

28. Запішыце слоўнікі, якімі б вы карысталіся, каб:

а) вызначыць лексічнае значэнне слоў; б) адказаць на пытанне аб паходжанні слова; в) вызначыць, ад якой асновы ўтворана слова; г) праверыць правільнасць вымаўлення слова; д) вызначыць значэнне ўстойлівых спалучэнняў слоў; е) перакласці словы з беларускай мовы на рускую; ж) падабраць сінонімы да слова.

29. Выпішыце слоўнікавыя артыкулы пра слова **свята** з тлумачальнага, арфаграфічнага, марфемнага, этымалагічнага і беларуска-рускага слоўнікаў. Прааналізуйце спосабы падачы інфармацыі пра слова ў слоўніках розных тыпаў.

міжстылёвых (нейтральных) моўных сродкаў. Акрамя таго, адбываецца пранікненне элементаў аднаго стылю ў другі без парушэння стылістычнай цэласнасці тэксту. Усё гэта сведчыць аб незамакну- тасці стыляў.

Вылучэнне функцыянальных стыляў звязана перш за ўсё са сферамі зносін – культурнай, палітычнай, навуковай, гаспадарчай, бытавой і г. д., а таксама функцыяй мовы – камунікатыўнай, або функцыяй зносін, абмену думкамі, інфармацыйнай, пабуджальнай, эстэтычнай.

З улікам выкарыстання функцыянальных стылі падзяляюцца на кніжныя (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мас- тацкі) і гутарковы. Кожнаму стылю мовы характэрны свае ўмовы зносін, задачы і функцыі маўлення, моўныя сродкі і адметныя рысы.

3.2. ГУТАРКОВЫ СТЫЛЬ

Гутарковы стыль забяспечвае паўсядзённыя зносіны людзей, выкарыстоўваецца ў гутарцы са знаёмымі і блізкімі людзьмі. Асноўныя функцыі гэтага стылю: абмен уражаннямі, прывітанне, г. зн. камунікатыўнасць. Гутарковае маўленне жывое, свабоднае ў выбары слоў і рэплік, тэмы і прадмета гаворкі. Яно забяспечвае перадачу інфармацыі ў вуснай форме не толькі ў час асабістай размовы, але і ў прыватных лістах, дзённікавых запісах. Гутарковы або размоўны стыль характарызуецца наяўнасцю размоўна-бытавой лексікі (*велізарны, чысцюткі, сыночак, шкандыбаць, шалёхацца*), ужываннем скарачаных або ўсечаных формаў (*велік, лаба, курсач, абітура, Сан Саныч*), выкарыстаннем няпоўных сказаў (максімальнае скарачэнне выказвання, пропускі слоў). Выбар лексічных і сінтаксічных сродкаў залежыць ад асобы гаворачага, яго актыўнага слоўнікавага запасу, выхаванасці, агульнай і моўнай культуры. Гутарковы стыль адрозніваецца ад іншых стыляў не толькі падборам моўных сродкаў, але і важнасцю ўжывання пры размове жэстаў, мімікі, інтанацыі.

Гутарковая мова своечасова адлюстроўвае змены ў жыцці і побыце, а новае ў нашым маўленні спалучаецца з ужо замацаваным і засвоеным. Але забыццё традыцыйных сродкаў можа знізіць культуру маўлення, прывесці да перавагі жаргоннай лексікі. Напрыклад, слова *добра* ў маладзёжнай размове замяняецца

3. ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

3.1. ПАНЯЦЦЕ СТЫЛЮ

Нацыянальная беларуская мова мае дзве асноўныя формы існавання – вусную і пісьмовую. Вусную форму мовы выкарыстоўваюць пры непасрэдных моўных кантактах: у гутарцы, дыскусіі, дамашніх абставінах, выступленнях, на радыё і тэлебачанні. Вусная мова – з’ява, багатая інтанацыяй, эмацыянальнасцю, пачуццямі. Пісьмовая мова – гэта зрокавае ўспрыняцце тэксту: чытанне, запамінанне, завучванне матэрыялу. Абедзве формы існавання з’яўляюцца функцыянальна разнастайнымі, універсальнымі, абслугоўваюць рознабачковыя сферы грамадскай дзейнасці.

Функцыянальны стыль мовы – разнавіднасць звязнага маўлення, якая абслугоўвае асобную сферу зносін (бытавую, эстэтычную, палітычную, адукацыйную, справаводчую) і кантралюе адбор моўных сродкаў адпаведна зместу, мэце выказвання і ўмовам зносін.

Слова стыль утварылася ад лацінскага *stylos* ‘заостраная палачка для пісьма’. У Старажытнай Грэцыі і Старажытным Рыме пісалі на дошчачках, залітых воскам. Вострым канцом палачкі выводзілі літары, а тупым канцом выпраўлялі, загладжвалі напісанае. Тады і ўзнік выраз: *Saepe vertere stylum*, ‘часцей паварочвай стыль’, г. зн. пішы і папраўляй.

Кожны стыль характарызуецца пэўным наборам моўных сродкаў з аднатыпнай эмацыянальна-экспрэсіўнай і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай. Для ўсіх стыляў характэрна наяўнасць

шматлікімі сінонімамі, якія з высокай хуткасцю змяняюць адно другое, часам адносяцца да адзінак стылістычна зніжанай лексікі (*клёва, класна, крута, цывільна*). Эмацыянальнасць стылю можа выражацца выклічнікамі (*Дзякуй! Здароў! Прывітанне!*), клічнымі і пытальнымі канструкцыямі (*Малайчына! Здорова! Як справы? Што новага?*), устойлівымі зваротамі (*як кот наплакаў, абы дзень да вечара, абое рабое*). Тое, што ў іншых стылях патрабуе апісання, у вусных зносінах можа нават і не называцца: таму што прадмет або змест гаворкі знаходзіцца перад вачыма суб'яднікаў.

3.3. МАСТАЦКІ СТЫЛЬ

Мастацкі стыль выкарыстоўваецца ў эстэтычнай сферы чалавечых зносін, забяспечвае патрэбы духоўнага жыцця грамадства (мастацкая літаратура, песенная творчасць, тэатр, кіно, фальклор). Асноўная яго функцыя – эстэтычнае ўздзеянне на слухача, чытача, глядача праз мастацкія вобразы. Шматграннасць і багацце стылю дасягаецца ўмелым аўтарскім выкарыстаннем слоў прамога і пераноснага значэння, ацэнчаных формаў розных часцін мовы, усемагчымых сінтаксічных канструкцый.

Асновай мастацкага стылю з'яўляецца агульнаўжывальная лексіка, сінтаксічныя канструкцыі, што надаюць натуральнасць і прастату выкладу, змястоўнасць і даступнасць. А вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць забяспечваюцца шырокім выбарам мнагазначных слоў, сінонімаў і антонімаў, эпітэтаў, параўнанняў, метафар і да таго пад. Усе выкарыстаныя аўтарам моўныя сродкі – гэта яго спосаб выражэння думкі, уласны погляд, бачанне рэчаіснасці.

Мастацкая мова арганічна і матывавана ўключае сродкі іншых стыляў: дыялектызмы, жарганізмы, тэрміналагічныя паняцці, устарэлыя словы, неалагізмы і нават вульгарызмы. Напрыклад, пісьменнікі выкарыстоўваюць дыялектызмы як сродак характарыстыкі персанажаў, сродак стварэння мясцовага каларыту. Спецыяльная лексіка звычайна ўводзіцца для характарыстыкі герояў, пэўнага прафесійнага асяроддзя і інш.

Надзвычай складаным з'яўляецца пытанне аб вылучэнні лексікі, уласцівай для мастацкага стылю. У творах мастацкай лі-

таратуры, разнастайнай у жанравых і тэматычных адносінах, выкарыстоўваюцца словы розных разрадаў і вызначыць сярод іх такія, што маюць своеасаблівую літаратурна-мастацкую афарбоўку, вельмі цяжка. Галоўная асаблівасць літаратурна-мастацкага стылю заключаецца ў тым, што ён, рэалізуючы функцыю ўздзеяння, выкарыстоўвае ўсе сродкі агульнанароднай мовы, калі гэта стылістычна апраўдана: усе пласты лексікі ва ўсёй разнастайнасці яе семантыкі, экспрэсіўных і функцыянальна-стылістычных адценняў (ад прастамоўя да высокай кніжнай), з усімі яе значэннямі – прамымі і пераноснымі, усю фразеалогію, амаль усе сродкі граматыкі і перш за ўсё – вялікую разнастайнасць сінтаксічных канструкцый, тыпаў сказаў. Пярэстасць моўных сродкаў у мастацкай літаратуры адчуваецца толькі ў тым выпадку, калі іх ужыванне немэтазгодна.

Побач з магчымасцю і дапушчальнасцю выхаду за нормы і межы літаратурнай мовы (у асноўным у сферы лексікі і словаўтварэння), мова мастацкай літаратуры вылучаецца і строгай нарматыўнасцю, якая заключаецца ў патрабаванні высокай дакладнасці, дасканалай адабранасці слова, высокай пісьменнасці.

Мова мастацкай літаратуры – гэта мова мастацтва слова, галоўнай функцыяй якой з'яўляецца функцыя эстэтычная, хоць і камунікатыўная функцыя праяўляецца тут у поўнай меры. Мова мастацкай літаратуры аказвае вялікі ўплыў на развіццё літаратурнай мовы.

3.4. ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫ СТЫЛЬ

Публіцыстычны стыль рэалізуецца ў сродках масавай інфармацыі (газетах, часопісах, на радыё і тэлебачанні), грамадскай літаратуры, палітычных выступленнях, прамовах і г. д. Выконвае дзве асноўныя функцыі: інфармацыі і ўздзеяння. Па-першае, менавіта са сродкаў масавай інфармацыі мы даведваемся пра навіны штодзённага жыцця, становімся сведкамі сусветных падзей, аналізуем палітычны і эканамічны стан. Па-другое, адчуваем пастаяннае ўздзеянне, таму што публіцыстычны стыль прызваны актыўна ўмешвацца ў грамадскае жыццё, крытыкаваць, агітаваць, выхоўваць, заклікаць.

У публіцыстычным стылі выдзяляюць наступныя падстылі:

- газетна-публіцыстычны стыль;
- агітацыйны;
- масава-палітычны;
- палітыка-ідэалагічны.

У газетна-публіцыстычным падстылі ўздзеянне, перакананне выступаюць як галоўная функцыя мовы, прычым уздзеянне мае канцэнтраваны, падкрэслена агітацыйны характар. Таму выкарыстанне моўных сродкаў у газеце вызначаецца ў значнай меры іх сацыяльна-ацэначнымі якасцямі і магчымасцямі з пункту гледжання эфектыўнага ўздзеяння на масавую аўдыторыю.

Мова публіцыстыкі вызначаецца прысутнасцю абстрактнай і грамадска-палітычнай лексікі, спецыфічных спалучэнняў (*гуманітарная дапамога, зялёная вуліца, свабода слова, нацыянальная самасвядомасць, сілавая ведамства, бюджэтная сфера дзейнасці*). Часткова ўводзяцца і вобразныя сродкі мовы, якія дапамагаюць выказаць настрой, пачуцці (*другі хлеб, незгасальны агонь, крыніцы фінансавання*). Сустракаюцца і ўстойлівыя выразы, шаблонныя спалучэнні: (*важнае (вялікае) значэнне, пэўныя зрухі, на дадзеным этапе, нязменна службыць, зрушыць з месца, умацаваць пазіцыі*). Выкарыстанне моўных стэрэатыпаў, клішэ спрыяе эканоміі намаганняў і часу, спрашчае камунікацыю і ўспрыняцце інфармацыі. Аднак іншы раз клішэ пераўтвараюцца ў штампы і губляюць сваю першапачатковую вобразнасць (*працаўнікі палёў, людзі ў белых халатах, белае золата*). Асноўнай прычынай пераўтварэння сродкаў у клішэ з'яўляецца стандартызацыя, частая паўтараемасць вобразнага сродку з-за недастатковай маўленчай культуры журналістаў (*настаянная прапіска*).

Марфалогія публіцыстычнага стылю не дае яркіх узораў стылістычнай замацаванасці. У ім шырока выракастоўваюцца аддзяслонныя назоўнікі, іншамоўныя суфіксы. Прыватнай асаблівасцю публіцыстычнага стылю з'яўляецца выкарыстанне назоўнікаў у форме множнага ліку, якія не абазначаюць колькасць: *пошукі, перагаворы, улады*; часта выкарыстоўваюцца інфінітывы, дзеясловы загаднага ладу.

Сінтаксіс, у асноўным кніжны, са складанымі разгорнутымі канструкцыямі, іншы раз выкарыстоўваюцца элементы размоўна-

га сінтаксісу – бездзяслоўныя фразы: *Наш дэвіз – якасць*. Часта сустракаюцца намінатыўныя сказы, далучальныя канструкцыі, парцэляцыя, якая заключаецца ў члянэнні сказаў, пры якой змест выказвання рэалізуецца не ў адной, а ў другой ці некалькіх інтанацыйна-сэнсавых маўленчых адзінках, размешчаных адна за другой пасля паўзы: *Пасля абеду прыйшлі госці. Нечаканыя. Незапрошаныя*.

Публіцыстычны стыль мовы можна лічыць універсальным, таму што ў ім сустракаюцца элементы іншых функцыянальных стыляў.

Публіцыстычная мова павінна быць правільнай, узорнай, разнастайнай, таму што толькі такую мову СМІ, асобнага журналіста, палітычнага дзеяча захацаца пачуць, пачытаць, успрыняць.

3.5. НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

Навуковы стыль фіксуе, захоўвае, перадае інфармацыю ў канкрэтнай галіне ведаў. Рэалізуецца ён пераважна ў пісьмовай форме. Навуковы стыль – паняцце даволі шырокае. Выкарыстоўваецца ў вучэбнай і даведачнай літаратуры, у навукова-даследчай сферы і вытворчасці. Гэта стыль падручнікаў, навуковых прац, слоўнікаў, лекцый, манаграфій, артыкулаў, рэфератаў.

Сфера навуковага мыслення вызначаецца імкненнем да найбольш дакладнага, лагічнага, абстрагаванага выражэння думак, якія размяшчаюцца ў строгай паслядоўнасці.

Агульнымі рысамі навуковага стылю з'яўляюцца:

- навуковая тэматыка тэкстаў;
- лагічнасць выкладу матэрыялу – калі выконваюцца законы логікі ў перадачы зместу, інфармацыя падаецца ў пэўнай паслядоўнасці, згодна з планам, несупярэчліва, з выкарыстаннем спецыяльных сінтаксічных сродкаў міжфразовай сувязі;
 - дакладнасць выкладу, якая дасягаецца выкарыстаннем адназначных навуковых сродкаў, спецыяльных слоў, тэрмінаў;
 - доказнасць выкладу матэрыялу – калі прыводзяцца прыклады, аргументы, вынікі эксперыментаў на карысць разглядаемых палажэнняў;

- аб'ектыўнасць выкладу, што праяўляецца ў разглядзе праблемы з розных пунктаў гледжання, у адсутнасці суб'ектыўных падыходаў, эмацыянальных ацэнак, што патрабуе строгасці і дакладнасці моўных сродкаў;

- насычанасць фактычнай інфармацыяй, статыстычнымі дадзенымі, наяўнасць графікаў, формул, табліц;

- абагульненасць, абстрактнасць выкладу навуковых тэкстаў, што праяўляецца ў адборы лексічных сродкаў і асаблівых сінтаксічных канструкцый, якія надаюць тэксту адназначнасць і навуковую дакладнасць.

Сфера прымянення навуковага стылю вельмі шырокая. Гэта адзін са стыляў, які мае моцны і рознабаковы ўплыў на літаратурную мову. Шырокае і інтэнсіўнае развіццё навуковага стылю прывяло да фарміравання ў яго межах наступных разнавіднасцей (падстыляў):

- уласна навуковага;
- вучэбна-навуковага;
- навукова-інфарматыўнага;
- навукова-даведачнага;
- навукова-папулярнага.

Сістэма моўных сродкаў навуковага стылю адпавядае спецыфіцы дадзенага стылю. Найперш гэта агульнаўжывальная лексіка, характэрная большасці стыляў: службовыя словы, лічэбнікі, распаўсюджаныя назвы і г. д.

Даволі шырока ў навуковым выкладзе ўжываюцца словы агульнанавуковага выкарыстання (тыпу *аналіз, гіпотэза, даследаванне, мадэль, праблема, праграма, працэс, элемент, аперацыя*). Вяўленне значэння такіх слоў залежыць ад зместу і метадалогіі той навукі, у якой яны прымяняюцца. Напрыклад, слова *операцыя* – ‘закончанае дзеянне або шэраг дзеянняў, накіраваных на дасягненне пэўнай мэты (напрыклад, *операцыя ваенная*)’; ‘асобная закончаная частка тэхналагічнага працэсу, якая выконваецца на адным рабочым месцы (напрыклад, *операцыя вытворчая*)’; ‘асобнае дзеянне сярод многіх іншых; выкананне якой-небудзь фінансавай, крэдытнай, прамысловай, гандлёвай, страхавой або іншых задач (напрыклад, *банкаўская операцыя, паіштовая операцыя*)’; ‘у вылічальнай тэхніцы выкананне

лічбавай вылічальнай машынай якога-небудзь дзеяння з зыходнымі велічынямі (напрыклад, *арыфметычная аперацыя*)’.

Імкненне дасягнуць гранічнай яснасці, дакладнасці навуковага выкладу абумоўлівае выкарыстанне ўласна тэрмінаў і номенаў (напрыклад, *прыродазнаўчая экскурсія, інфраструктура, турыстыкі попыт, рэкрэарцыйныя мерапрыемствы*).

У навуковым тэксце часта ўжываюцца скарачэнні (*ст., г, км, %*), формулы, схемы, графікі. Кніжныя фразеалагізмы адзначаюцца нячаста і маюць тэрміналагічнае значэнне (*актуальнасць тэмы, прыведзеныя доказы, навуковы інтарэс, бронзавы век*). Адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя і грубыя словы).

Марфалагічныя асаблівасці навуковага стылю абумоўлены наяўнасцю абстрактных паняццяў і катэгорый у тэрміналогіі. Даволі часта сустракаюцца назоўнікі з суфіксамі *-нн-, -енн- (-энн-), -анн-* са значэннем адцягненага дзеяння (*вылучэнне, даследаванне, адлюстраванне, перамяшчэнне, стварэнне, выкарыстанне, забеспячэнне*). Для навуковага выкладу характэрны назвы родавых, абагульняючых паняццяў, а таксама словазлучэнняў абагульняючага значэння, напрыклад: *анкетуемы, інфармант, рэспандэнт; навуковыя прыборы начнога бачання, аб'екты знешняга асяроддзя, крыніцы лакальнага забруджвання*. Адметнай рысай навуковага стылю з'яўляецца частае “нанізванне” роднага склону назоўнікаў (ад 30 да 45 % супраць 10–12 % у гутарковым стылі). Напрыклад: *Сусветны (міжнародны) гандаль – адна з самых старажытных формаў міжнародных сувязяў. На гандаль прыходзіцца 80 % усяго аб'ёму міжнародных эканамічных адносін. Сусветны гандаль – гэта гандаль, які прадугледжвае перамяшчэнне сыравіны, тавараў і паслуг за межы дзяржавы. Яго можна трактаваць як адносіны краін з мэтай вывазу (экспарту) і ўвозу (імпарту) сыравіны, тавараў і паслуг* (паводле матэрыялаў з інтэрнету).

Спецыфіку навуковых тэкстаў складаюць назоўнікі, утвораныя ад уласных імён (фіз. *ампер, джоўль, сіменс*; хім. *кюрый, курчатовій, нобелій* і інш.). Уласныя імёны часта сустракаюцца ў якасці залежнага кампанента словазлучэння ў назвах формул, методых, тэорый (напрыклад, *мадэль Сміта, індэкс Нельсана, працэс Крала*).

Прыметнікі ў навуковых тэкстах уваходзяць у асноўным у склад тэрміналагічных словазлучэнняў і выконваюць інфармацыйную ці класіфікацыйную функцыю. Напрыклад, *натуральныя каардынаты, міжнародны і ўнутраны турызм, прыродна-экалагічныя, сацыяльна-эканамічныя і палітычныя фактары*.

Паколькі навуковы выклад грунтуецца на ісцінах, аксіёмах аб'ектыўнага асяроддзя, ён абстрагаваны ад канкрэтнага, актыўнага дзеяння ці руху. Гэтым абумоўліваецца шырокае выкарыстанне дзеясловаў у 3-й асобе цяперашняга часу. Напрыклад: *даследуецца, аналізуецца, вымяраецца, вывучаецца, базіруецца, сістэматызуецца, складае, утвараюць*.

Сінтаксіс навуковага маўлення – гэта апавядальныя і пытальныя сказы, паколькі ідзе сцвярджэнне, паведамленне або ставіцца пытанне, напрыклад у падручніку. Сказы навуковага тэксту звычайна складаныя, пераважаюць складаназалежныя, таму што ідзе тлумачэнне, доказ. Прысутнічаюць такія злучнікі і злучальныя словы, як *таму, што; для таго, каб; які; у тым ліку*. Сінтаксічныя канструкцыі аб'ёмныя, сказы развітыя, ускладнены аднароднымі членамі, дзеепрыметнымі зваротамі. Напрыклад: *Культурныя тэматычныя маршруты ўяўляюць сукупнасць матэрыяльных і духоўных культурна-гістарычных аб'ектаў, якія злучаны між сабой адной тэмай і канцэпцыяй яе раскрыцця ў ходзе рэалізацыі тура (маршруты, прысвечаныя пісьменнікам, героям, ахітэктурным стылям, ваеннай тэматыцы)* (І. Трацяк); *Арт-турызм – найбольш модны турыстычны кірунак сучаснасці – турызм з дамінуючай матывацыяй да бягучых працэсаў мастацкай творчасці, вынікаў і працэсаў сучаснага мастацтва: наведванне мастацкіх галерэй і выстаў, тэатра, оперы, балета, фестывалю, студый мастакоў, майстэрняў, крэатыўных кварталаў і мясцінаў, якія звязаны з літаратурнымі творами і кінафільмамі* (І. Трацяк).

Аднародныя члены сказа вакарыстоўваюцца для класіфікацыі, сістэматызацыі прадметаў, уласцівасцей, з'яў. Напрыклад: *У складзе флоры рэспублікі сустракаюцца тундравыя (марошка, карлікавая бяроза, багун), стэпавыя (цімафееўка стэпавая, лён жоўты) і нават паўпустыннымя віды (палявічка малая). Але найбольшае распаўсюджанне атрымалі таежныя і сярэднеўрапейскія (шыра-*

калістыя) віды раслін, якія з'яўляюцца занальнымі (М. Брылеўскі, Г. Смалякоў).

Структурнай адзінкай навуковай літаратуры, дзе адлюстроўваюцца яе характэрныя асаблівасці і адметныя рысы, з'яўляецца навуковы тэкст.

Навуковы тэкст – гэта вынік маўленчай або мысліцельнай дзейнасці асобы, які фіксуецца пісьмова ці выкладаецца вусна. Усе структурныя элементы навуковага тэксту (абзацы, параграфы, тэмы, раздзелы) павінны аб'ядноўвацца ў адзінае цэлае не толькі агульнай назвай, загалоўкам, але і стылявым адзінствам, мэтанакіраванасцю разгортвання доказага зместу.

Навуковыя тэксты розных жанраў будуцца па адзінай лагічнай схеме: тэзіс – доказ – вывады.

Тэзіс – гэта сцвярджэнне, якое патрабуе абгрунтавання. Тэзіс уключае ў сябе прадмет гаворкі і аналізуюмую прымету. Доказам тэзіса з'яўляюцца аргументы (давады, якія прыводзяцца ў доказ), колькасць якіх залежыць ад жанру і аб'ёму навуковага тэксту. Аргументацыя павінна суправаджацца ілюстрацыямі – прыкладамі, якія пацвярджаюць вылучаныя тэарэтычныя палажэнні. Навуковы тэкст завяршаецца вывадамі, у якіх утрымліваецца аналітычная адзнака праведзенага даследавання і вызначаюцца перспектывы далейшага навуковага пошуку.

3.6. СІСТЭМА ЖАНРАЎ НАВУКОВАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Жанр – форма арганізацыі моўнага матэрыялу ў межах таго ці іншага стылю. У жанравых адносінах навуковая літаратура з'яўляецца адной з найбольш багатых: артыкул, рэцэнзія, анатацыя, рэферат, водгук, манаграфія, даклад, рэзюмэ, справаздача і інш.

Рэферат – гэта сціслая перадача асноўнага зместу навуковай адзінкі: кнігі, тэмы, артыкула, працы. Рэферат лічыцца пісьмовай формай разгортвання думкі, але пажадана пры падрыхтоўцы выкарыстоўваць некалькі літаратурных крыніц, выказаць свае ўласныя меркаванні і адносіны да асвятляемай праблемы. Рэфератам называюць яшчэ і даклад, які рыхтуецца на аснове ўражанняў ад прачытанага: кніг, артыкулаў, публікацый і інш. Можна падрых-

таваць і агучыць даклад на аснове пісьмовага рэферата, улічваючы асабісты вопыт, уласныя погляды.

Рэферат можа быць рэпрадуктыўным (аднаўляе тэкст першаснага тэксту) і прадуктыўны (утрымлівае крытычнае або творчае асэнсаванне рэферыруемай крыніцы).

Па колькасці рэферуемых першасных дакументаў рэфераты падзяляюцца на манаграфічныя (складзеныя па адным дакуменце) і аглядныя (па некалькіх крыніцах на адну тэму).

Па чытацкім прызначэнні рэфераты падзяляюцца на агульныя (выкладаюць змест дакумента агульна, разлічаны на шырокае кола чытачоў) і спецыялізаваныя (выклад зместу арыентаваны на спецыялістаў пэўнай галіны ведаў).

У структуры рэферата любога тыпу вылучаюць тры асноўныя кампаненты: бібліяграфічнае апісанне, уласна рэфератыўны тэкст, даведачны апарат.

Рэферат мае пэўную кампазіцыю:

- уступ (указваюцца выхадныя дадзеныя тэксту, звесткі аб аўтары, раскрываецца сэнс назвы работы, чаму яна прысвечана);
- пералік асноўных пытанняў і праблем, пра якія паведамляецца ў першакрыніцы;
- аналіз самых важных пытанняў, якія ўтрымліваюцца ў тэксце-арыгінале;
- агульны вывад аб значэнні ўсёй тэмы або праблемы тэксту.

Да навуковага стылю адносіцца і такі сціслы жанр, як анатацыя, якая змяшчаецца ў пачатку або ў канцы кнігі і з'яўляецца каштоўнай крыніцай інфармацыі для чытача. **Анатацыя** – кароткі выклад зместу і яго характарыстыка. Такі від пісьмовай працы звычайна дае ўяўленне пра змест кнігі, характарызуе яго, а таксама можа паведамляць пра аўтара, час напісання, эпоху. Вызначаюць наступныя віды анатацый: даведачныя, рэкамендавальныя, агульныя, спецыялізаваныя, групавыя і інш. Аднак у навуковай дзейнасці найбольшае распаўсюджанне атрымалі даведачныя анатацыі.

Выкладанню зместу або сутнасці працы, прамовы (навуковай, грамадскай) прысвечана і **рэзюмэ**. Яно абазначае яшчэ і кароткі вывад са сказанага, падагульненне, заключэнне. У сучасны момант выкарыстанне гэтага паняцця пашыраецца не толькі ў навуковым маўленні, але і ў іншых напрамках. Гэтым тэрмінам называюць

у справавых або прафесійных зносінах аўтабіяграфію, таму што яна ўяўляе сабой своеасаблівае падагульненне дзейнасці чалавека. Выкарыстоўваюць і тады, калі неабходна падвесці вынік, зрабіць важны вывад.

Тэзісы – палажэнні, правільнасць якіх павінна быць раскрыта і абгрунтавана; сфармуляваныя палажэнні, якія каротка перадаюць асноўныя думкі лекцыі, даклада, артыкула і інш. Неабходна яшчэ адзначыць, што тэзісы бываюць другаснымі і арыгінальнымі. Другасныя тэзісы пішуцца з мэтай выдзялення галоўнай інфармацыі якой-небудзь крыніцы (напрыклад, навуковага артыкула). Такія тэзісы неабходныя для далейшай навуковай працы (у прыватнасці студэнтам, аспірантам). Арыгінальныя тэзісы пішуцца як першасны тэкст да будучых выступленняў (на семінары, канферэнцыі і да таго пад.). Такія тэзісы публікуюцца ў спецыяльных зборніках.

Рэцэнзія – артыкул, у якім даюцца ўсебаковы аналіз і ацэнка навуковага твора.

Водзыў – навуковая праца, у якой аўтар дзеліцца сваімі ўражаннямі аб навуковай працы іншага аўтара, пры гэтым не ставіць перад сабой мэты ўсебакова ахарактарызаваць змест і навуковую структуру.

Навуковы стыль па сваіх функцыянальных і моўных якасцях набліжаецца да афіцыйна-справавога, бо іх аб'ядноўвае пераважна пісьмовая маналагічная форма існавання, сцісласць і неэмацыянальнасць у перадачы зместу. Узаемазвязаныя стылі выкарыстоўваюць значную колькасць абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі, пазбягаюць слоў пераноснага значэння, змяшчаюць сказы з прамым парадкам слоў, аднароднымі і адасобленымі членамі.

3.7. АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

Афіцыйна-справавы стыль абслугоўвае афіцыйна-справавую, канцылярскую, юрыдычную, дыпламатычную сферы грамадскай дзейнасці чалавека. Рэалізуецца ён у дзяржаўных дакументах, указах, дагаворах, законах і кодэксах, актах, даверанасцях, пратаколах, аб'явах, заявах, справаздачах, канвенцыях, дэкларацыях, камюніке.

Агульнымі рысамі афіцыйна-справавога стылю з'яўляюцца:

- паўната і своечасовасць інфармацыі, дакладнасць і лаканізм фармулёвак (гранічна дакладна адлюстраванне звесткі, якія маюць прававую сілу) – інфармацыйнасць;

- нейтральны тон выкладання (асобасны, суб'ектыўны момант адсутнічае). Не выкарыстоўваецца эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка, размоўная, жаргонная. Выкарыстоўваюцца сродкі лагічнай, а не эмацыянальна-экспрэсіўнай ацэнкі сітуацыі – аб'ектыўнасць;

- дакладнасць інфармацыі, якая дасягаецца перш за ўсё праз ужыванне спецыяльнай тэрміналогіі (у справавым маўленні тэрміны распаўсюджаны вельмі шырока), а таксама агульналітаратурных слоў у першым прамым значэнні з мэтай выключэння любых іншых тлумачэнняў. Афіцыйна-справавы стыль функцыянуе ў пісьмовай форме, таму асабліва важна, каб не было двухсэнсоўных і расплывістых фармулёвак;

- высокая частотнасць моўных формаў у тэксце дакумента, што з'яўляецца вынікам агульнай рэгламентацыі формы дакументаў. Галоўная прычына гэтай з'явы – свядомая ўстаноўка на стандартызацыю мовы справавых зносін;

- уніфікацыя мовы справавых зносін, якая заключаецца ў скарачэнні неапраўданай разнастайнасці дакументаў, прывядзенні іх да аднастайных формаў, структуры, моўных канструкцый.

Усе вышэйпералічаныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю патрабуюць ужывання спецыяльных моўных сродкаў пры афармленні справавых папер і дакументаў.

Вылучаюць наступныя падстылі:

- заканадаўчы;
- адміністрацыйна-канцылярскі;
- дыпламатычны.

Асноўным аб'ектам справавога стылю з'яўляецца дакумент як сродак замацавання інфармацыі аб фактах, падзеях, з'явах аб'ектыўнай рэальнасці і мысліцельнай дзейнасці чалавека.

Дакумент – матэрыяльны аб'ект з інфармацыйнай, якая замацавана адпаведным спосабам для перадачы ў прастору і часе. У дакуменце фіксуецца працэс гаспадарчай, юрыдычнай, эканамічнай дзейнасці, афармляюцца правыя зносіны. Фіксуючы інфармацыю, дакумент тым самым забяспечвае яе захаванне і назапашванне,

магчымасць перадачы іншым асобам, паўторны зварот да яе, таму можа выконваць і такія функцыі, як уліковую, прававую, сацыяльную, культурную, кіравання і інш.

Дакументы ўключаюць не толькі характэрныя тэрміналагічныя і стандартызаваныя сродкі, але і абрэвіатуры, уласныя назвы. Марфалогія стылю прадстаўлена пераважнай колькасцю імёнаў: большасць назоўнікаў і прыметнікаў у параўнанні з дзеяслоўнымі формамі. Сярод дзеяслоўных формаў мноства дзеясловаў-звязак (*выконваецца, прад'яўляецца, зацвярджаецца, ажыццяўляецца, праводзіцца*) або спалучэнняў з інфінітывам (*тэрмінова выканаць, неабходна ажыццяўляць, падрыхтаваць да эксплуатацыі, аб'явіць падзяку, прыняць меры*).

Характэрнай адзнакай дакумента з'яўляецца тое, што назоўнікі, якія абазначаюць назвы пасадак, прафесій, званняў, ужываюцца ў мужчынскім родзе (*загадчык, эканаміст, вядучы спецыяліст, генеральны дырэктар*). Уласныя назоўнікі сустракаюцца ў большасці дакументаў: заявах, дагаворах (кантрактах), планах, загадах. Кожнаму віду дакументаў адпавядае пэўная колькасць рэквізітаў – асобных элементаў дакумента (назва, дата, адрас, рэгістрацыйны нумар, подпіс і інш.). Напрыклад, аўтарам дакумента можа выступаць арганізацыя (прадпрыемства, установа), а ў рэквізіце уваходзіць назва арганізацыі, назва структурнага падраздзялення. Усе назвы падаюцца ў строгай адпаведнасці з найменнямі, зарэгістраванымі ўстаноўчымі дакументамі, напрыклад статутамі. Эмблема арганізацыі як асобны рэквізіт таксама можа ўключаць назву, абрэвіатуру, сімвал, хаця можа сумяшчаць у сабе і назву, і малюнак, і таварны знак, напрыклад: “*Атлант*”, “*Керамін*”, “*Прамень*”, “*МАЗ*”.

Уласныя назвы і прозвішчы ў дакументах ставяцца ў розных склонавых формах, пераважна ў родным, давальным, вінавальным склонах. Неабходна памятаць аб адрозненні склонавых канчаткаў прозвішчаў і імёнаў у беларускай і рускай мовах, напрыклад: *Шабуня* – *Шабунем* (бел.), *Шабуней* (рус.). У беларускай мове прозвішчы з ненаціскным канчаткам **-а (-я)** набываюць склонавыя канчаткі ў залежнасці ад полу асобы: Д. *Варвашэні Юліі*, але *Варвашэню Івану*; Т. *Варвашэняй Юліяй*, але *Варвашэнем Іванам*. У беларускай мове пашыраны нязменныя прозвішчы:

- усе прозвішчы з націскным канчаткам **-о**: *Ралько́, Чуйко́, Жылко́*;

- усе прозвішчы з канчаткам **-ых (-іх)**: *Сядых, Чарных, Баранавых*;

- прозвішчы жанчын, якія заканчваюцца на зычны гук: *Паўловіч, Корань, Навумчык, Кавальчук*.

Свае асаблівасці мае і ўжыванне лічэбнікаў у тэкстах афіцыйна-справавога стылю. Найбольш зручным у працы з дакументамі з'яўляецца славесна-лічбавы запіс “вялікіх лічбаў”. Напрыклад, *3 тыс. рублёў, 59 тыс. рублёў*. Але “малыя лічбы” без указання меры пішуцца толькі словамі (*больш за тры дні, да пяці чалавек*). Аналагічна пішуцца лічэбнікі, які азначаюць межы тэрміну, пэўны перыяд (*доследы праводзіліся на працягу трох-пяці дзён*). Калі ў дакумент уводзяцца парадкавыя лічэбнікі, то да іх дапісваюцца склонавыя канчаткі (*сталовая 1-й катэгорыі*). Пры пералічэнні некалькіх парадкавых лічэбнікаў склонавыя канчаткі ставіцца адзін раз (*1, 3, 6-й груп*). Пры рымскіх лічэбніках склонавыя канчаткі не ставіцца (*майстар II разраду, настаўнік I катэгорыі*). Словазлучэнні “лічэбнік-назоўнік” пішуцца такім чынам: *у 20-кіламетровай + зоне, у 10-дзённы тэрмін*. Канчаток *-ці* не ставіцца.

У сучасным беларускім прававодстве назіраецца актыўнае перайманне моўных сродкаў з рускай мовы. Адсюль назіраецца ўжыванне варыянтаў, сінонімаў: *дагавор – дамова, тыраж – наклад, працэнты – адсоткі*.

Сінтаксіс дакумента таксама мае свае спецыфічныя асаблівасці. Паколькі стыль павінен перадаваць інфармацыю сцісла, дакладна і паслядоўна, то выкарыстоўваюцца складаныя (складаназалежныя) сказы. Не сустракаюцца клічныя сказы, так як стыль пазбаўлены экспрэсіўнасці. Пераважаюць апавядальныя сказы і сустракаюцца пыталыя.

Выкарыстоўваць моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю неабходна мэтанакіравана, толькі працуючы са прававодствам, але мовай дакументаў, пазбаўленай жывой экспрэсіі і вобразнасці, нельга карыстацца там, дзе трэба не толькі перадаць інфармацыю, данесці думку, але і закрануць пачуцці людзей.

3.8. ГРУПЫ АФІЦЫЙНА-СПРАВАВОЙ ДАКУМЕНТАЦЫІ І АСАБЛІВАСЦІ ІХ АФАРМЛЕННЯ

Дакументы вылучаюць па відах дзейнасці (планавыя, навукова-тэхнічныя, праектна-каштарысныя); па спосабе фіксацыі інфармацыі (пісьмовыя, графічныя, кіна-, фота-, фонадакументы); па месцы складання (для рашэння знешніх і ўнутраных пытанняў); па ступені галоснасці (сакрэтныя, зусім сакрэтныя, адкрытыя); па юрыдычнай сіле (сапраўдныя і фальшывыя); па тэрмінах выканання (тэрміновыя і нетэрміновыя); па стадыях падрыхтоўкі (чарнавыя і арыгіналы); па тэрмінах захоўвання (пастаяннага і часовага захоўвання).

Па сваім функцыянальным прызначэнні ўсе дакументы падзяляюцца на наступныя групы:

- асабістыя (заява, аўтабіяграфія, даручэнне, распіска);
- дырэктыўныя, або распарадчыя (загад, распараджэнне, пастанова);
- фінансавыя і ўліковыя (бухгалтарскі баланс, пенсійнае даручэнне, справаздача, плацёжныя даручэнні, акты рэвізіі касы, квітанцыі);
- адміністрацыйна-арганізацыйныя (кантракт, план, дамова, справаздача, пратакол, канстытуцыя);
- інфармацыйна-даведачныя (даведка, дакладная запіска, службовая і тлумачальная запіска, акт, тэлефанаграма, факс);
- арганізацыйныя (статут, палажэнне, інструкцыя, штатны расклад);
- справавыя лісты (пісьмы і іншая карэспандэнцыя).

Кожнаму віду дакумента адпавядае пэўная колькасць рэквізітаў – абавязковых элементаў службовага дакумента. Сукупнасць рэквізітаў, пэўным чынам размешчаных у дакуменце, складае яго фармуляр. Пры стварэнні ўніфікаванай сістэмы дакументацыі распрацоўваецца фармуляр-узор – мадэль сукупнасці ўніфікаваных формаў дакументаў. Два асноўныя фарматы дакументаў – А4, А5.

Фармуляр мае 3 зоны: службовае поле дакумента, поле для размяшчэння вуглавога (падоўжанага) штампа і рабочае поле дакумента. Службовае поле – гэта частка плошчы фармата, прызначаная для палёў дакументазмяшчае адзнаку аб выкананні і месцы

захоўвання дакумента. Левы верхні вугал – поле для размяшчэння штампа. Астатняя частка фармуляра – рабочае поле. Плошча фармата запаўняецца рэквізітамі.

Згодна са стандартам СТБ 6.38–2016 для арганізацыйна-распадарчых дакументаў зацверджаны 32 рэквізіты, напрыклад: Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь, эмблема арганізацыі, код арганізацыі, код дакумента, назва арганізацыі, паштовы адрас адпраўшчыка, назва віду дакумента, дата, віза, грыф узгаднення.

Адрозніваюць рэквізіты пастаянныя і пераменныя. Пастаянныя рэквізіты паўтараюцца ва ўсіх дакументах дадзенай назвы (дадзенай групы). Пераменныя рэквізіты наносзяцца непасрэдна пры падрыхтоўцы канкрэтнага дакумента. Пастаянныя рэквізіты: Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь, таварны знак, код арганізацыі, назва арганізацыі, даведачныя дадзеныя аб арганізацыі, рахунак, назва дакумента. Пераменныя рэквізіты: дата, рэгістрацыйны нумар, адрасат, рэзалюцыя, тэкст дакумента, пячатка, адзнака аб паступленні дакумента ў арганізацыю.

Дакумент – гэта перш за ўсё пісьмовы тэкст. Вылучаюцца наступныя тыпы тэкстаў дакументаў:

1) традыцыйны лінейны запіс – паслядоўнасць сінтаксічна аформленых сказаў, тэкст афармляецца ў радкі, захоўваюцца абзацы, магчыма вылучыць раздзелы, главы (палажэнні, статуты, правілы, канстытуцыя, заява, аўтабіяграфія, справавы ліст);

2) трафарэт – традыцыйны лінейны запіс, надрукаваны загадзя, але з прабеламі, якія запаўняюцца пры канчатковым афармленні ў залежнасці ад канкрэтнай сітуацыі (даведка, кантракт, некаторыя загады);

3) анкета – спосаб запісу тэксту, калі пастаянная інфармацыя размяшчаецца ў левай частцы аркуша, радкамі адзін пад другім у форме назоўнікаў у назоўным склоне, а пераменная інфармацыя ўносіцца ў працэсе складання дакумента ў правай частцы аркуша (загады аб прыёме на працу, аб пераводзе на новае месца працы, аб звальненні, кадравыя дакладныя і тлумачальныя запіскі, лісткі па ўліку кадраў);

4) табліца – сукупнасць дадзеных, прадстаўленых у лічбавай або слоўнай форме і ўзятых у графы на перакрываваннях слупкоў

радкоў. Тэкст, прадстаўлены ў выглядзе табліцы, мае вялікую інфармацыйную ёмістасць, дазваляе строга класіфікаваць інфармацыю і суміраваць аналагічныя дадзеныя. У выглядзе табліцы афармляецца штатны расклад, графік адпачынку.

Фармалізаваныя тыпы тэкстаў – трафарэты, анкеты, табліцы – з’яўляюцца адным з галоўных сродкаў уніфікацыі формы дакументаў.

Бланк дакумента – гэта ліст паперы дазволенага фармату з нанесенымі на ім пастаяннымі рэквізітамі. Выкарыстанне бланкаў скарачае працаёмнасць складання дакументаў, павышае эстэтычны бок іх афармлення. Бланкі дазваляюцца рыхтаваць друкарскім спосабам або з дапамогай сродкаў капіравальнай тэхнікі.

Прынятыя наступныя віды бланкаў:

- агульны бланк – выкарыстоўваецца для афармлення любых відаў дакументаў, акрамя лістоў, уключае наступныя рэквізіты: герб, назву арганізацыі;
- бланк ліста – уключае герб, эмблему арганізацыі, код арганізацыі, даведачныя дадзеныя аб арганізацыі;
- бланк канкрэтнага віду дакумента – уключае герб, эмблему, код формы дакумента, назву арганізацыі, назву дакумента, месца і дату складання.

3.9. АСАБЛІВАСЦІ ПЕРАКЛАДУ НА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ

Адзін з метадычна абгрунтаваных і добра засвоеных прыёмаў працы над тэкстам – пераклад. Пераклад тэкстаў з беларускай мовы на іншыя і пераклад з іншых моў (часцей за ўсё з рускай) на беларускую дазваляе вырашаць адразу некалькі задач:

- павышае ўзровень прафесійнай адукаванасці;
- пашырае лексічны запас навучэнцаў;
- прымушае добра арыентавацца ў падборы сінонімаў, антонімаў, амонімаў, паронімаў;
- вымагае добрага ведання граматычных нормаў беларускай мовы;
- замацоўвае правілы культуры маўлення і стылістыкі;
- павышае агульнаінтэлектуальны ўзровень асобы.

Пад час працы над перакладам тэкстаў з беларускай мовы на рускую і наадварот неабходна ўлічваць шматлікія асаблівасці:

1. Несупадзенне ў аб'ёме лексічнага значэння слоў у мовах. Шэраг мнагазначных слоў і слоў-амонімаў рускай мовы не з'яўляюцца такімі ж у беларускай і перакладаюцца рознымі словамі ў залежнасці ад значэння: рус. *область* – бел. *вобласць* ‘частка якой-небудзь тэрыторыі’ (*Мінская вобласць*), *галіна* ‘асобная сфера навукі, вытворчасці і да таго пад.’ (*працаваць у галіне фізікі*).

Таксама і беларускія мнагазначныя словы могуць перакладацца на рускую мову некалькімі адпаведнікамі ў залежнасці ад значэння: бел. *бок* – рус. *сторона* ‘напрамак, прастора, месца, чалавек ці група асоб’ (*южная сторона*); *бок* ‘правая або левая частка цела’ (*кольнуло в бок*).

2. У беларускай мове назіраецца несупадзенне родавай і лікавай прыналежнасці пэўных назоўнікаў у параўнанні з рускай мовай: *запіс* (м. р.) – *запись* (ж. р.); *медаль* (м. р.) – *медаль* (ж. р.); *вопіс* (м. р.) – *опись* (ж. р.); *уваходзіны* (мн. л.) – *новоселье* (адз. л.). Не трэба забываць змяняць формы залежных ад іх кампанентаў словазлучэння: *хорошее поведение* – *добрыя паводзіны*, *широкая дверь* – *шырокія дзверы*.

3. Скланавыя канчаткі назоўнікаў агульнага роду ў беларускай мове адрозныя (*сведкам Максімам*, але *сведкай Наталляй*; *задавакам Пятровым*, але *задавакай Івановай*, *дарадцам Сямёнавым*, але *дарадцай Сямёнавай*).

4. Неабходна добра ведаць групы назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку з канчаткам *-а (-я)*, *-у (-ю)* у родным склоне (*студэнта*, *акта*, *аркуша*, але *прысуду*, *шлюбу*).

5. Утварэнні з суфіксам *-цель* не маюць пашырэння ў беларускай мове. Звычайна выкарыстоўваюцца адпаведнікі з фармантамі *-льнік*, *-нік*, *-ец(-іц)*, *-овец(-аўіц)*, *-чык*, *-ун*, *-іт*, *-ач*, *-ар*: *наніматель* – *наймальнік*, *метатель* – *кідальнік*, *вредитель* – *шкоднік*, *победитель* – *пераможца*, *воспитатель* – *выхаваўца*, *вещатель* – *вяшчун*, *проситель* – *просьбіт*.

6. Вельмі звужана ў беларускай мове ўжыванне кароткіх формаў прыметнікаў і дзеепрыметнікаў (*утвержденный планом* і *план утвержден* – *план зацверджаны*, *подготовленный документ* і *до-*

кумент подготовлен – *дакумент падрыхтаваны*; *злой человек* і *человек зол* – *злы чалавек*).

7. Пасля лічэбнікаў 2, 3, 4 ужываецца форма назоўнага склону множнага ліку: *три интересных экскурсии* – *тры цікавыя экскурсіі*; *четыре главных механика* – *чатыры галоўныя механікі*.

8. Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання ў беларускай мове маюць суфіксы *-эйш-*, *-ейш-*, *-ш-* і з'яўляюцца поўнымі зменнымі формамі: *разумнейшы за брата*, *прыгажэйшая за яе*, *дабрэйшыя за іншых*; *другі раздзел карацейшы за першы*. У рускай мове прыметнікі вышэйшай ступені закарэнялая, нязменная форма, якая граматычным складам не адрозніваецца ад прыслоўяў: *шире*, *умнее*, *талантливее*, *сильнее*.

9. Абмежавана выкарыстанне ў беларускай мове дзеепрыметнікаў з суфіксамі *-ўш-*, *-ш-*, *-уч(-юч-)*, *-ач(-яч-)*, *-ім-*, *-ем-*. Пры перакладзе ў залежнасці ад кантэксту непажаданыя формы трэба замяняць дзеепрыметнікамі з ужывальнымі суфіксамі *-н-*, *-ен-*, *-ан-*, *-т-*, *-л-*, іншымі часцінамі мовы (прыметнікамі, назоўнікамі, дзеясловамі) або даданымі сказами: *обобщающий документ* – *абгульняльны дакумент*; *будущее фирмы* – *будучыня фірмы*; *развивающееся сотрудничество приносит результаты* – *супрацоўніцтва развіваецца і прыносіць вынікі*; *сложившиеся в прошлом веке традиции* – *традыцыі, якія склаліся ў мінулым стагоддзі*.

10. Для беларускай мовы не характэрныя зваротныя дзеепрыметнікі: *улучившиеся жилищные условия*, *собравшиеся на обсуждение депутаты*, *отличившиеся на этом занятии студенты* – паслоўна на беларускую мову перакласці нельга.

11. Назіраюцца разыходжанні ва ўтварэнні дзеепрыслоўяў незакончанага трывання: у беларускай мове выкарыстоўваюцца суфіксы *-учы (-ючы)*, *-ачы (-ячы)* – *гандлюючы*, *робячы* (рус. *торгуя*, *делая*).

12. У беларускай мове ўтвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання ад дзеясловаў *біць*, *піць*, *віць*, *ліць*, *шыць*, *жаць* (*б'ючы*, *п'ючы*, *льючы*), ад дзеясловаў тыпу *мазаць*, *пісаць*, *рэзаць* (*мажучы*, *пішучы*). У рускай мове такіх дзеепрыслоўяў няма.

13. У беларускай і рускай мовах ёсць шэраг слоў з адмаўленнем *не*, *без (бяз)*, якія перакладаюцца з іншым адмаўленнем або ўвогуле без яго: *негодование* – *абурэнне*, *недостойно* – *ганебна*,

невесомость – бязважскасць, нескончаемы – бясконцы, непроизвольно – міжволі.

14. У беларускай і рускай мовах аднолькавыя па значэнні словы ў некаторых выпадках маюць разыходжанні ў дзеяслоўным кіраванні:

- дзеясловы са значэннем ветлівасці (*дараваць, дзякаваць, прабачыць*) у беларускай мове кіруюць давальным склонам: *дараваць чалавеку, дзякаваць адвакату, прабачыць сябру*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць вінавальным склонам: *благодарить адвоката, простить друга, извините меня*;

- дзеясловы руху (*ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець* і да таго пад.) і волевыяўлення (*наслаць, выправіць, адправіць*), калі яны маюць мэтавае значэнне, кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам **на**: *ісці на ваду, наслаць на сястру*. Калі названыя дзеясловы спалучаюцца з назоўнікамі – назвамі ягад, грыбоў і словамі *ягады, грыбы*, то гэтыя назоўнікі ўжываюцца таксама ў вінавальным склоне, але з прыназоўнікам **у**: *ісці ў суніцы, адправіць у грыбы*. У рускай мове ў абодвух выпадках – *идти за водой, послать за сестрой, отправить за грибами*. У беларускай мове канструкцыі *пайсці за вадой, бегчы за сястрой* паказваюць не на мэту дзеяння, а на кірунак, напрамак (*пайсці за вадой – пайсці па цячэнні ракі, бегчы за сястрой – бегчы ўслед*).

- дзеясловы *глуміцца, дзівіцца, жартаваць, здэкавацца, кніць, насміхацца, рагатаць, смяцца* ў беларускай мове кіруюць родным склонам з прыназоўнікам **з**: *насміхацца з суседа, жартаваць з Аленкі, кніць з дарослых*; а адпаведныя рускія дзеясловы – творным з прыназоўнікам **над**: *шутить над ребёнком, смеяться над сестрой*;

- дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця (*гаварыць, шаптаць, думаць, непакоіцца, клапаціцца* і інш.) звычайна кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам **пра**: *гаварыць пра надвор'е, думаць пра вясну, клапаціцца пра бацькоў*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць месным склонам з прыназоўнікам **о** (**об**): *говорить о погоде, думать о весне, беспокоиться о родителях*;

- з дапамогаю прыназоўніка **на** дзеясловы і назоўнікі са значэннем дзеяння ў беларускай мове кіруюць месным склонам назо-

ўнікаў множнага ліку: *па вядомых законах (весці справу), патрабаванні па адпаведных палажэннях*;

- дзеясловы *хварэць, захварэць*, а таксама прыметнік *хворы* ў беларускай мове кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам **на**: *хварэць на запаленне лёгкіх, хварэць на грып, хворы на галаву*;

- пры дзеясловах *ажаніць, ажаніцца*, як правіла, дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікам **з** і ставіцца ў творным склоне: *ажаніўся з дачкою суседа, ажаніцца багаты з беднаю*. У рускай мове ім адпавядаюць словазлучэнні з назоўнікамі меснага склону з прыназоўнікам **на**: *женился на дочери соседа, женится богатый на бедной, женили на нелюбимой*;

- пры вызначэнні прасторы, адлегласці ад аднаго прадмета да другога ўжываюцца спалучэнні з прыназоўнікам **за**: *за тры крокі ад мяне, за чатыры кіламетры ад станцыі, за дваццаць кіламетраў ад сталіцы*.

? Пытанні для самакантролю

1. Што такое *стыль*? Назавіце асноўныя функцыянальныя стылі сучаснай беларускай мовы.
2. У чым спецыфіка гутарковага стылю?
3. Пералічыце стылёвыя рысы, уласцівыя тэкстам мастацкага стылю.
4. Ахарактарызуйце публіцыстычны стыль.
5. Якія асноўныя функцыі і спецыфічныя асаблівасці ўласцівыя навуковаму стылю? Адзначце яго асноўныя падстылі.
6. Якія моўныя сродкі выкарыстоўваюцца ў навуковых тэкстах?
7. Чым адрозніваюцца паміж сабой навуковыя жанры?
8. Пералічыце стылёвыя рысы, уласцівыя тэкстам афіцыйна-справавага стылю. Ахарактарызуйце яго падстылі.
9. Што такое дакумент?
10. Што такое рэквізіт дакумента? Якія рэквізіты найчасцей выкарыстоўваюцца для афармлення дакументаў?
11. Назавіце групы афіцыйна-справовай дакументацыі і асаблівасці іх афармлення.

✍ Практычныя заданні

1. Прачытайце тэксты і вызначыце, да якога стылю належыць кожны з іх. Назавіце выяўленыя ў кожным тэксце прыкметы адпаведнага стылю.

1. Прайшла, мінула пара красавання. Здаецца, учора схаладалы перад дажджом вецер абтрос, абцерушыў на жорсткі пясак вуліцы,

зашапацеўшы, як лёгкім сухім снегам, белыя крыльцы вішнёвых кветак. Адцвілі і пасівелі, завязаўшы дробныя яблычкі, ружавата-белыя разложыстыя яблыні. Абсыпалі са сваіх парудзелых чачотак жаўтлявыя, як проса, бубачкі высокія рабіны. Згасла і змеркла каля частаколавых платоў ліловая яснасць бэзу, што адсвечваў сярод поцемку ночы (В. Адамчык).

2. Беларусь размешчана ў межах умеранага геаграфічнага пояса паміж 51° і 56° пн. ш. Крайні паўночны пункт размешчаны ў Верхнядзвінскім раёне на поўнач ад Асвейскага возера на шыраце 56°10' пн. ш. Крайні паўднёвы пункт – на шыраце 51°16' пн. ш., у Брагінскім раёне, побач з пасёлкам гарадскога тыпу Камарын. З захаду на ўсход тэрыторыя Беларусі распасціраецца ад 23°11' у. д. (паблізу ад горада Высокае) да 32°47' у. д. (непадалёку ад пасёлка гарадскога тыпу Хоцімск). Геаграфічны цэнтр рэспублікі знаходзіцца каля вёскі Антонава Пухавіцкага раёна Мінскай вобласці і мае кардынаты 53°31,7' пн. ш.; 28° 02,8' у. д. (М. Брылеўскі, Г. Смалякоў).

3. У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь дзяржаўнымі мовамі Рэспублікі Беларусь з'яўляюцца беларуская і руская мовы.

Рэспубліка Беларусь забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця.

Рэспубліка Беларусь праяўляе дзяржаўны клопат аб свабодным развіцці і ўжыванні ўсіх нацыянальных моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі.

Дзяржаўныя органы, органы мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемствы, установы, арганізацыі і грамадскія аб'яднанні ствараюць грамадзянам Рэспублікі Беларусь неабходныя ўмовы для вывучэння беларускай і рускай моў і дасканалыя валодання імі (Кастытуцыя Рэспублікі Беларусь).

4. Неўзабаве ў мужчын пайшла гаворка пра цэны на збожжа, пра зямлю і леснікову службу.

– Добра вам, служывым людзям, – казаў Яўхім, звяртаючыся да Міхала Амброжчыка і Яся Пальчыка. – Праца, яно, вядома, нялёгкая, але заробак ёсць пэўны, а мы, мікалаеўцы, душымся на пяску.

– Зайздросціць вельмі таксама няма чаго, – адказаў гаспадар. – Не ўнарвіш якому чорту – пішы прапала, загоняць у якое балота

ці зусім з торбай пусцяць. Іншая рэч сваё: хоць пясок, хоць якая зямелька, але ты сам гаспадар, сам сабе пан.

– Ат, швагер, не прыбядняйся, – прамовіў Карусь Дзівак. – Кавалак хлеба і да хлеба ты маеш, а што больш трэба чалавеку?

– Так-то яно так, – не згаджаўся Міхал, – але ўсё ж, чалавеча, кепска, калі сядзіш на чужым суку... Часам той хлеб упоперак горла становіцца... (С. Александровіч)

5. Больш як тры гады выходзіць Брэсцкі раённы кразнаўчы альманах “Астрамечаўскі рукапіс”.

Прыклад уражвае: ужо пабачылі свет дванаццаць нумароў. Душа і сэрца выдання – пісьменнік, кразнаўца А. Валковіч, які жыве і працуе ў Брэсце, шмат падарожнічае па блізкіх і далёкіх ваколліцах, занатоўвае радзімазнаўчую біяграфію самых розных мясцін.

– Пра змест “Астрамечаўскага рукапісу” гавораць самі назвы раздзелаў, рубрык альманаха, – расказвае А. Валковіч. – “Астрамечава і астрамечаўцы”, “Чароўныя спевы і паданні спадчыны”, “Народныя святы і звычаі Берасцейшчыны”, “Старонкі гісторыі”... Сярод нашых аўтараў – дасведчаныя гісторыкі, фалькларысты, этнографы, пісьменнікі, журналісты розных выданняў. Стараемся не мінаць кнігі, якія прысвечаны Берасцейшчыне, расказваем пра іх, змяшчаем рэцэнзіі.

Відавочна, што кразнаўчы альманах служыць добрым прыкладам для мясцовых даследчыкаў у розных куточках краіны. Рэгіяналістыка застаецца неад'емнай часткай адукацыйнага і выхаваўчага працэсаў (М. Раўнапольскі).

2. Вызначыце стыль, для якога характэрна наступная лексіка:

1) прыняць да ведама, ніжэйпадпісанья, у адпаведнасці з, парадок дня, прашу прыняць меры;

2) праблематыка пытання, з аднаго боку, варта падкрэсліць, на мэце даследавання, можна зрабіць вывад, удзельная вага;

3) цёплы вечар, вострая гарачыня, разгулялася мяцеліца, заціхаюць далі, паніклія галоўкі рамонкаў;

4) абяцанка-цацанка, хоць да раны прыкладай, газіроўка, крыў божа, зліняў з урока; умела готоваты, ды не ўмела подоваты;

5) грамадская супольнасць, армія беспрацоўных, культурныя кантакты, мірнае суіснаванне, псеўданавука, рабіць акцэнт.

3. *Размяркуйце жанры адпаведна стылю ўжывання: 1) навуковы, 2) афіцыйна-справовы, 3) публіцыстычны, 4) мастацкі, 5) гутарковы.*

Працікол, тэзісы, фельетон, загад, запіска сябру, рэферат, статут, частушка, даведнік, рэпартаж, даверанасць, быліна, міф, акт, даведка, песня, падручнік, замова.

4. *Спішыце адзін з тэкстаў, раскрываючы дужкі, растлумачце правапіс слоў. Вызначыце стыль тэкстаў і назавіце іх лексічныя асаблівасці.*

1. Лес зачароўвае ў любую пару года. Зімой – ён манументальна строгі і адначасова нейкі празрысты – светлы, як (у,ў)сё жывое; в(е,я)сной – не проста абуджаны, а па-маладзе(ц,тс)ку ўзрушаны і гарэзлівы, гатовы (на)прапалую кідацца (на)сустрач і вятрам-сухавеям, і даджам-драбнасеям, і лі(у,ў)ням, што шаستاюць, як з ядра; (у)летку – ён увогуле надзвычай абаяльны, здольны і ра(ш,с)чуліць да слё(с,з) і падараваць нават зн(я,е)могламу сэрцу жаданую бадзёрасць такой крынічнай чысціні і свежас(ь,–)ці – ахнеш ад задавальнення; (у)восень – ён н(я,е)выказна багаты, бы той баярын, што дзень пры дні мяняе сваё парчовае (у,ў)бранне (В. Праскураў).

2. Лес за абочынамі быў цёмны, а (ў)перадзе, воддаль ад дарогі – дарога паварочвала (у,ў)права – чорны, як сажа. Аб(і,ы)-неў конь – спачатку пабялела грыва, пасля ён збялеў увесь, бы хто ўзяў у(с,з)кінуў яму на спіну абрус. Было відаць, як абрас(ь,–)лі іне(е,я) м аглобні, загнутыя спераду палазы ў ва(с,з)ку і сена, што збітае ляжала ў п(е,я)радку, забялелася, стала, як вата. Конь дыхаў парай, – шырокая белая паласа паўзла (з)пад аглабень аж на абочыну, слалася на с(ь,–)нег. З дарогі цягнула настылай вільгаццю; аднекуль пахла сырэм дрэвам – сасной – і ра(з,с)паранай кастрыцай, як з лазні, дзе сушаць перад мяццём лён (І. Пташнікаў).

5. *Прачытайце тэкст і вызначыце яго стыльовую прыналежнасць. Вызначыце тып тэксту (апісанне, апавяданне ці разважанне). Перакладзіце тэкст на беларускую мову, запісаўшы лічбы словамі.*

Основателем современного туристского движения принято считать Томаса Кука. В 1841 г. молодым английским священником (миссионером) была организована первая массовая прогулка по железной дороге от Ланкастера до Долнбурга, в которой приня-

ло участие около 600 человек. Томас Кук уговорил хозяев фирмы “Мидленд рейлуэй”, владеющих железной дорогой, продать ему 580 билетов за половину стоимости как оптовую покупку, которые он отвез за 107 км и реализовал людям, желающим путешествовать. Это было началом его туристской деятельности, а также началом современного туризма.

С 1847 г. общество Кука стало распространять специальные билеты на путешествия и экскурсии и за рубеж. Освоив торговлю билетами, Кук покинул церковь и организовал собственное дело. Первой акцией для него стала организация круиза группы богатых англичан по Средиземному морю. В 1848 г. Агентство Кука стало государственной британской компанией.

В 1852 г. Кук переехал на жительство в Лондон и основал первое в истории *туристское бюро*. А в 1863 г. организовал первую группу, которая поехала в Швейцарию, положив тем самым начало организованному международному туризму. На первую Всемирную выставку в Париже в 1889 г. фирма Кука продала уже 400 тыс., говоря современным языком, туристских путевок.

К концу XIX в., после объединения с Международным обществом спальных вагонов, фирма Кука стала мощным концерном с 324 филиалами в 53 странах, с 12 тыс. сотрудников (Дж. Р. Уокер).

6. *Якія з наступных тэрмінаў-назоўнікаў можна паставіць у форме множнага ліку, а якія – не і чаму? У якіх галінах навукі яны могуць выкарыстоўвацца?*

Гліна, метал, вада, пясок, воск, вадарод, кісларод, жыта, лён, крупа, торф, цукар, малако, падатак, цэмент, калій, фосфар, бром, медзь, ртуць, хлеб, матыў, бераг, ахова, крэдыт, экскурсія, тайга, камфорт.

7. *Перакладзіце на беларускую мову дзеепрыслоўныя словазлучэнні, вызначыце іх стыльовую прыналежнасць.*

Включая полученные результаты, дополнив задание, зная расстояние, исходя из условий договора, направляя развитие, не нарушая жизненного цикла, не обратив внимания, не ограничивая распространение, описав среду обитания, определяя химический состав, принимая во внимание, разместив в пространстве, учитывая данные предыдущего исследования, дополнив список услуг.

8. *З дапамогай “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” ўстанавіце значэнне агульнаўжывальных слоў і паняцце, якое яны абазначаюць у пэўнай галіне навукі і тэхнікі.*

Асадкавы, атмасфера, аснова, вугал, поле, канал, ключ, ланцуг, фартух, лапа, рукаў, пояс.

9. *Вызначыце, якія прадметы або з’явы названы паводле наступных прозвішчаў і ўласных імёнаў.*

Цэльсій (шведскі астраном, фізік); Магелан (іспанскі і партугальскі мараплавец); Форд (амерыканскі вынаходнік, прамысловец); Аксель (нарвежскі канькабежац-фігурыст); Дызель (нямецкі інжынер); Берынг (расійскі мараплавец, афіцэр рускага флоту); Морзе (амерыканскі вынаходнік); Нобель (шведскі хімік, інжынер); Рэнтген (нямецкі фізік); Мендзялееў (рускі хімік, фізік, эканаміст, геалаг, тэхнолаг і інш.); Ватман (англійскі вынаходнік, фабрыкант); Рубік (венгерскі вынаходнік, скульптар, прафесар архітэктуры); Дрэйк (англійскі мараплавец).

10. *Замяніце словы і словазлучэнні справавога стылю міжстылёвымі.*

Ажыццяўляць кіраўніцтва, аказаць дапамогу, аказаць уплыў, давесці да ведама, даць згоду, праводзіць апрацоўку, даваць тлумачэнне, звярнуцца з прапановай, мабілізаваць сілы, праявіць цікавасць, прыняць пад увагу, прыцягнуць да адказнасці, распачаць вытворчасць, праводзіць кансультацыю.

11. *Растлумачце значэнні слоў, якія называюць розныя службовыя дакументы.*

Абанемент, атэстат, загад, інструкцыя, кантракт, ліцэнзія, дыплом, прэйскурант, сертыфікат, справаздача, дэкларацыя.

12. *Перакладзіце словы і словазлучэнні на беларускую мову.*

Адресат, віза, внутрэнний дакумент, входящий дакумент, дата, деловое пісьмо, досье, извешение, контрольны лист, корреспондент, опісь, оригинал дакумента, подпісь на дакументе, предложение, регистрацыйная карточка, сопроводительное пісьмо, факсиміле, норматывныя дакументы, подліннік дакумента.

13. *Напішыце характарыстыку на аднаго з вашых аднагрупнікаў. Пры напісанні тэксту прытрымлівайцеся наступнага плана:*

1. Агульныя звесткі (прозвішча, імя, імя па бацьку, год, месца нараджэння).

2. Звесткі пра вучэбную дзейнасць (паспяховасць, да якіх вучэбных дысцыплін праяўляе асаблівую цікавасць, актыўны ці пасіўны на занятках).

3. Чым цікавіцца, захапляецца, да чаго мае здольнасці?

4. Як удзельнічае ў грамадскім і культурным жыцці групы, навучальнай установы?

5. Узаемаадносіны з калектывам групы.

6. Асаблівасці, рысы характару асобы.

7. З якой мэтай складзена характарыстыка?

14. *Напішыце заяву з просьбай:*

а) дазволіць датэрмінова здаць экзамены (назваць уважлівую прычыну);

б) дазволіць перавод з дзённай формы навучання на завочную ў сувязі з сямейнымі абставінамі;

в) працягнуць экзаменацыйную сесію (указаць уважлівую прычыну).

15. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, каб дзеяслоў (або прыметнік) не паўтараліся.*

Открыть дверь, открыть книгу, открыть глаза, открыть бутылку, открыть собрание, открыть рот, открыть воду; жарить мясо, жарить сало, жарить горох; деловые бумаги, деловые связи, деловая критика, деловой человек; производит опыт, производит ремонт, производит переполюх, производит продукцию, производит потомство; плотный дым, плотная бумага, плотное сукно, плотный мужчина, плотный обед, плотное прилегание крышки, плотный дождь.

16. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Знайдзіце разыходжанні ў граматычных формах (род, лік).*

Сделать запись, спелая малина, шрам над бровью, едка гарь, студенческое общежитие, маленький котёнок, перемёрзшая клюква, перепись населения, выгодная продажа, пачка соли, неполная опісь, желанное обручение, звонкое пение, острое зрение, последняя остановка, широкая степь, удельный вес, замечательное поведение, тихая дрожь, боевая медаль, прямое доказательство, милое лицо.

17. *Вызначыце род назоўнікаў і запішыце іх парамі на беларускай і рускай мовах.*

Дадатак, колькасць, ланцужок, лік, напрамак, падзея, паўтор, прастора, раўнавага, роздум, справаздача, струмень, уласцівасць, рух, змест, пытанне, ціск, паветра, якасць, вытворчасць, умова.

18. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.*

Идти по лесу, создан по образцу, не знать о его намерениях, не хочется думать о плохом, ухаживать за бабушкой, болеть гриппом, спрашивать о причинах, заботиться о матери, шутить над соседом, отправиться за грибами, летать по ночам, думать о каникулах, женили на нелюбимой, встречаться по выходным, беспокоиться о родителях, в конце концов, что касается меня, не к месту, жить с родителями, по моему мнению, видеть своими глазами.

19. *Замяніце штучныя, небеларускія словы ў словазлучэннях, якія, на жаль, надвычай часта выкарыстоўваюцца ў СМІ. Запішыце.*

Цвятная капуста, давільны прэс, саветнік прэзідэнта, саставіцель кнігі, скромны наведвальнік, сесіённы перыяд, вузы дружбы, звільстая сцяжынка, уцечка вады, “уцечка” мазгоў, учот тавараў, пад’ехала палутарка, цікавы суб’яседнік, бягучы год.

20. *Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Вызначыце іх лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.*

1. Общая схема территориальной организации туризма в горных районах должна подчиняться следующим принципам:

- чем выше горы, тем меньшие антропогенные нагрузки должен испытывать природный комплекс;
- чем выше горы, тем более широкий комплекс природоохранных мероприятий следует проводить;
- с увеличением высоты должен увеличиваться уровень самообслуживания туристов.

С учетом данных принципов общая схема территориальной организации туризма в горных районах предусматривает создание крупного туристского центра в предгорной зоне. Этот центр – своеобразные “ворота” в горный регион, где туристы получают обширную экскурсионную программу, знакомящую их с краем, его туристскими возможностями, а также необходимую информацию об ожидаемом отдыхе. Здесь предусмотрена высококомфортбель-

ная материальная база туризма, широко развитая сеть социальной и рекреационной инфраструктуры (Г.И. Зорина и др.).

2. Даже у самого большого моря есть берега. Но существует одно чудесное море, которое окружает не суша, а вода, то есть океанические течения – могучие потоки воды. Если плыть на корабле, то эти течения незаметны. Но если лететь над ними на самолёте, то можно увидеть, что там, где проходят морские течения, цвет воды совсем другой. На географической карте хорошо видно, что Саргасово море (именно так называется это удивительное море) со всех сторон окружено океаническими течениями. Почему же его назвали Саргасовым?

Давным-давно Христофор Колумб и его команда плыли на своих парусниках по Атлантическому океану. Вдруг кто-то из моряков закричал: “Земля, земля!” Однако, приблизившись, они увидели, что это вовсе не земля, а всего лишь ... водоросли. Их было так много, что издалека они походили на остров, сплошь покрытый зеленовато-бурой травой. Эти водоросли называются “саргассы”. Именно они дали название морю (Е.О. Хомич).

4. КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

4.1. МОВА І МАЎЛЕННЕ. ПРАВІЛЬНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ І МОЎНЫЯ НОРМЫ. ПРАФЕСІЙНА АРЫЕНТАВАНАЕ МАЎЛЕННЕ

Пытанні культуры маўлення ў прафесійнай сферы сталі асабліва актуальныя ў сучасным жыцці чалавека. Для прафесійнага маўлення надзвычай важна адпавядаць якасцям, якія абумоўліваюць эфектыўнасць зносінаў. Адна з іх – пісьменнасць, пад якой разумеюць не толькі валоданне правіламі словаўжывання і граматычнай спалучальнасці, мадэляў сказаў, але і размежаванне сфер выкарыстання мовы.

Асабліва важна размяжоўваць паняцці мовы і маўлення. Гэта паняцці вельмі блізкія, узаемазвязаныя, і таму на першы погляд здаюцца тоесамы. Аднак глыбокае разуменне пытання дае магчымасць выявіць істотную розніцу паміж названымі катэгорыямі.

Мова – гэта сукупнасць матэрыяльных адзінак і правіл іх ужывання і функцыянавання. Адзінкі мовы не звязаны з канкрэтным зместам выказвання, абстрагаваны ад канкрэтнай сітуацыі і ў той жа час прыдатныя для любой сітуацыі незалежна ад мэт камунікацыі. Мова – агульнанародны здабытак, значэнні яе структурных элементаў агульнанародныя, яны ўзніклі гістарычна і былі развітыя калектывам носьбітаў пэўнай мовы. Мова – сістэма фанетычных, лексічных і граматычных адзінак, з дапамогай якіх выражаюцца думкі, пачуцці, волевыяўленне.

Маўленне – гэта функцыянаванне мовы, выкарыстанне яе адзінак у працэсе зносінаў, форма існавання і рэалізацыі мовы. Людзі выкарыстоўваюць моўныя сродкі індывідуальна, па-рознаму ў залежнасці ад абставін і мэты выказвання. У працэсе маўлення з моўных сродкаў выбіраюцца неабходныя словы і паслядоўнасць іх размяшчэння, устойлівыя звароты, мадэлі словазлучэнняў і сказаў. Выказванне афармляецца і афарбоўваецца суб'ектыўнай ацэнкай.

Паняцці “мова” і “маўленне” хоць і ўзаемаабумоўленыя, аднак не тоесамыя і не раўназначныя. Мова не залежыць ад умоў і абставін зносінаў, маўленне ж сітуацыйна абумоўленае. Мова – агульнанародны здабытак, маўленне – індывідуальна-калектыўная рэалізацыя моўных сродкаў. Мова – унармаваная, у маўленні ж нормы могуць парушацца, хоць і яно павінна быць правільным. У працэсе маўлення могуць узнікаць адхіленні ад моўнай нормы ў значэннях і формах слоў, у націску, у сінтаксічных канструкцыях, што прыводзіць да ўзнікнення варыянтнасці моўных адзінак.

Інакш кажучы, мова – набор моўных адзінак, сістэма правіл іх прымянення; маўленне – выбар з гэтага “набору” і рэалізацыя правіл. У маўленні выбраныя адзінкі арганізуюцца ў паслядоўнасць, у ланцужок па правілах мовы і ў адпаведнасці з патрабаваннямі зместу. Такім чынам, мова – з'ява абстрактная, а маўленне – канкрэтная, індывідуальная. Аднак трэба ўлічваць той факт, што гэты падзел дастаткова ўмоўны, што бяруцца пад увагу аспекты, якія пераважаюць. Маўленне, як і мова, па сваёй унутранай прыродзе сацыяльнае, таму што з'яўляецца рэалізацыяй мовы як сацыяльнай з'явы, але праз маўленне канкрэтнага індывідуума. Калі ж разглядаць маўленне як чыста індывідуальную з'яву, то пры зносінах мы не разумелі б адно аднаго.

Маўленне як спецыфічная форма рэалізацыі мовы можа працягвацца ў вуснай і пісьмовай форме, успрымаецца на слых або пры дапамозе органаў зроку.

Маўленне як спосаб прымянення, выкарыстання моўных сродкаў неаднароднае, бо мова функцыянуе не сама па сабе, а ў сувязі з патрэбамі зносінаў. Таму маўленне падзяляецца на літаратурнае і гутарковае (размоўнае). Літаратурнаму маўленню не ўласцівыя адхіленні ад нормы. Гутарковае маўленне мае спецыфічныя фанетычныя, лексіка-фразаалагічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.

Кожны чалавек, у адрозненне ад іншых жывых істот, здольны ажыццяўляць маўленчую дзейнасць – чытаць, пісаць, разважаць, слухаць, размаўляць, а значыць, успрымаць, пераапрацоўваць, перадаваць інфармацыю. Магчымасць уступаць у зносіны з падобнымі да сябе – адно з найвялікшых багаццяў чалавецтва. Для чалавека стасункі вельмі патрэбныя. Яны даюць галоўнае: паўнату пачуццяў, душэўны камфорт, новыя веды і адчуванне сваёй сацыяльнай паўнаважнасці. Чалавеку прыемна адчуваць сваю значнасць, бачыць, што ён не адзінокі, што ім цікавацца, да яго прыслухоўваюцца, яго цэняць.

Праз маўленне рэалізуецца камунікатыўная функцыя мовы. У маўленні чалавек праяўляецца як асоба. Прыгожая, дакладная мова, правільнае вымаўленне, веданне скарбаў мовы – паказчыкі не толькі культуры маўлення, але і агульнай культуры асобы.

Таму ў структуры агульнай культуры чалавека важнае месца займае маўленчая культура – уменне правільна ўжыць у пэўнай сітуацыі патрэбнае слова. Чым вышэйшы ўзровень культуры чалавека, тым больш высокая культура маўленчых паводзін.

Тэрмін “культура прафесійнага маўлення” азначае сукупнасць такіх якасцей маўлення, якія робяць яго дасканалым сродкам камунікатыўных зносін у пэўнай сферы дзейнасці чалавека: уменне правільна, дакладна, лагічна перадаваць свае думкі сродкамі мовы.

Асноўнымі **кампанентамі культуры прафесійнага маўлення**, як і ўвогуле культуры маўлення, з’яўляюцца:

- правільнасць – захаванне носьбітамі мовы літаратурных нормаў, што забяспечвае адзінства моўных сродкаў і ўзаемаразуменне паміж удзельнікамі камунікацыі;
- чысціня – мэтазгоднасць увядзення ва ўжытак асобных лексічных адзінак, што маюць абмежаваную (вузкую) сферу семантычнай рэалізацыі (дыялектызмы, жарганізмы, прастамоўныя словы);
- багацце (разнастайнасць) – выкарыстанне разнастайных моўных сродкаў, адсутнасць паўтораў слоў і выразаў;
- лаканічнасць (сцісласць) – уменне адбіраць найбольш рацыянальныя, зручныя для зносін моўныя сродкі;
- дакладнасць – строгая адпаведнасць значэнняў слоў і іх спалучэнняў зместу і аб’ёму выражаных паняццяў, асабліва цесна звяз-

4.1. Мова і маўленне. Правільнасць маўлення і моўныя нормы. Прафесійна арыентаванае маўленне зана з лексічнай нормай, што рэгулюе правільнасць выбару слова для пэўнага кантэксту;

- лагічнасць – адпаведнасць значэнняў слоў, словазлучэнняў і сказаў законам лагікі і мыслення, прадугледжвае пабудову несупярэчлівага, паслядоўнага выказвання, у якім асобныя часткі лагічна звязаны паміж сабой;

- даступнасць – зразумеласць тэксту выказвання для адрасата;
- дарэчнасць – адпаведнасць выказвання мэце і сферы ўжывання;
- выразнасць – уздзеянне маўлення не толькі на розум, але і на эмоцыі, абуджэнне ўвагі і цікавасці адрасата;

- вобразнасць – наяўнасць у маўленні сродкаў, якія фарміруюць прадметна-пачуццёвыя ўяўленні пра рэчаіснасць.

Усе якасці маўлення цесна ўзаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя, выступаюць у арганічным адзінстве.

Культура маўлення прадугледжвае ўсебаковае, поўнае веданне рэальнай сістэмы мовы ў яе гістарычным развіцці, валоданне формамі і стылямі сучаснай літаратурнай мовы ў адпаведнасці з мэтамі і задачамі зносін.

Правільнасць маўлення

Цэнтральнай з усіх камунікатыўных якасцяў маўлення з’яўляецца правільнасць. Менавіта правільнасць маўлення забяспечвае яго адзінства, “ахоўвае” адназначнасць, агульназразумеласць інфармацыі, якая перадаецца і ўспрымаецца. Паколькі правільнасць маўлення заключаецца ў адпаведнасці яго структуры тым законам і правілам, якія дзейнічаюць у мове, то і маўленне правільнае, калі ў ім адсутнічаюць парушэнні агульнапрынятых, агульнаабавязковых літаратурных нормаў.

Галоўны аб’ект правільнасці – паняцце нормы. Норма – пашыранае і агульнапрынятае выкарыстанне моўных сродкаў, якое стала ўзорным і замацавана (кадыфікавана) у выглядзе правілаў. Норма – гэта вынік традыцыі, шматгадовы звычай выкарыстоўваць моўныя адзінкі і вынік кадыфікацыі. Адсюль, моўная (або літаратурная) норма аб’ядноўвае ў сабе і моўную традыцыю і кадыфікацыю, якая ў многім ствараецца на аснове традыцыі.

Моўная норма – катэгорыя гістарычная, адносна ўстойлівая і адначасова зменлівая. Таму варыянтнасць, ці паралельнае суісна-

ванне розных форм слова і спосабаў выражэння аднаго і таго ж паняцця, – з’ява натуральная ў мове. Так побач у мове ўжываюцца: *вуглі/вугалі, ласіца/ласіха, нізашто/нізавошта, раницай/раницой, навокал/навокол* і інш. Вядома, нормы мовы і маўлення мяняюцца ў адпаведнасці з агульнай дынамікай лексіка-фразеалагічнага і сінтаксічнага ўзроўняў мовы, яе граматычнага ладу. У выніку гэтага могуць узнікаць варыянты адной і той жа моўнай адзінкі.

Варыянтнасць абумоўлена як натуральным развіццём мовы, так і дзеяннем пазамоўных фактараў.

Усе парушэнні літаратурных нормаў называюцца моўнымі памылкамі.

Беларускай мове ўласцівы арфаэпічныя, арфаграфічныя, акцэнталагічныя (акцэнтныя), лексічныя, фразеалагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, пунктуацыйныя, стылістычныя нормы.

Арфаэпічныя нормы – гэта правільнасць вымаўлення гукаў, спалучэнняў, а таксама правільнасць інтанацыі. Дадзеныя нормы рэгулююць вымаўленне як асобных гукаў, так і іх спалучэнняў у межах слоў. Напрыклад, беларусам уласцівы такія цвёрды гук, як [ч]: *чорны, інфрачырвоны, чарназём*. Гук [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *рэквізіт, рэклама, рамонт, рыбы*.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове напісанне можа супадаць або не супадаць з вымаўленнем, як напрыклад, у словах *снег, цяжкі, зарад*. Для некаторых формаў існуюць варыянты: *калодзеж і калодзезь*. У складанай сітуацыі двухмоўя (білінгвізму) нярэдка парушаюцца арфаэпічныя нормы: для беларусаў, якія размаўляюць па-руску, характэрна вымаўленне зацвярдзелых зычных, своеасаблівае вымаўленне гука [г], дзеканне, асімілятыўная, ці суседняя, мяккасць, вымаўленне [ц] на месцы мяккага [т], аканне, яканне. Такія фанетычныя рысы вельмі ўстойлівыя і могуць захоўвацца ўсё жыццё.

Арфаграфічныя нормы – гэта правільнасць перадачы гукаў і іх спалучэнняў на пісьме. Нормы арфаграфіі ўключаюць правапіс галосных (прыстаўных галосных, аканне, яканне і інш.), зычных ([д] – [дз’], [т] – [ц’], [й] і [ў]), глухіх і звонкіх, свісцячых і шыпячых і інш.), апострафа і мяккага знака, правілы пераносу слоў, напісання

разам, асобна і праз злучок і г. д. Напрыклад: бел. *маса* – рус. *масса*, бел. *сяржант* – рус. *сержант*, бел. *медзь* – рус. *медь*.

Акцэнталагічныя нормы – правільнасць пастаноўкі націску ў словах. Пры дапамозе націску адрозніваюцца розныя словы і іх формы ў мове: *прыклад – прыклáд, рассы́паць – рассыпа́ць, пазна́ю – пазнаю́, рáса – расá, кáпаю – капаю́*.

У некаторых выпадках няправільная пастаноўка націску сведчыць пра нізкую культуру маўлення асобы. Напрыклад, правільна вымаўляць *кіламе́тр, дакуме́нт, чатырна́ццаць, дагаво́р*, а няправільна – *кіломе́тр, дакуме́нт, чатырнаццаць, до́гавар*.

Пунктуацыйныя нормы – гэта правільная пастаноўка знакаў прыпынку на пісьме. Правілы сучаснай пунктуацыі даюць магчымасць раздзяліць пісьмовае маўленне на асобныя сэнсава-граматычныя часткі для іх правільнага ўспрыняцця.

Лексічныя нормы рэгулююць адэкватны выбар слоў у канкрэтнай моўнай сітуацыі. Яны замацаваны ў тлумачальных слоўніках, падручніках і даведніках. Для правільнага выкарыстання лексічных адзінак неабходна ведаць іх значэнне. Напрыклад: *вільгаць* ці *вільготнасць, напружанне* ці *напружанасць, сям’я* ці *сядзіба*.

Словаўтваральныя нормы – гэта правільнасць утварэння слоў, правільнасць падзелу слоў на значымыя часткі. Уменне правільна падзяліць слова на састаўныя часткі дапамагае пазбегнуць памылак, звязаных з напісаннем, выкарыстаннем, разуменнем значэння. Напрыклад: *тэрміновы – датэрміновы, запісаць – запіс, поле – палявы, рабочы чалавек – рабочы*.

Марфалагічныя нормы – правільнасць формаўтварэння і словазмянення самастойных часцін мовы: назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, лічэбнікаў, прыслоўяў, займеннікаў. Для захавання марфалагічных нормаў трэба адрозніваць род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах: *насып* (бел.) – *насыпь* (рус.), *няправільны* бел. *дроб* – рус. *неправильная дробь*, бел. *пыл* – рус. *пыль*, бел. *подпіс* – рус. *подпись*, бел. *злы сабака* – рус. *злая собака*.

Сінтаксічныя нормы – правільнасць будовы словазлучэнняў і сказаў. Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнае спалучэнне моўных адзінак у словазлучэннях ці сказах. Пры параўнанні адпаведных словазлучэнняў беларускай і рускай моў, словы ў якіх звязаны дапасаваннем і кіраваннем, выразна праяўляецца

нацыянальная спецыфіка беларускай мовы: *прабачце мне* (бел.) – *извините меня* (рус.), *больш за дзесяць гадоў* (бел.) – *более десяти лет* (рус.), *будынак на пяць паверхаў* (бел.) – *здание в пять этажей* (рус.).

Стылістычныя нормы – гэта правілы ўжывання моўных сродкаў адпаведна стылю. Захоўваць стылістычныя нормы – гэта значыць умець правільна ўжываць сродкі з эмацыянальна-экспрэсіўнай і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, умець адбіраць моўныя адзінкі адпаведна зместу, стылю, жанру. Напрыклад, толькі афіцыйна-справавому стылю ўласціва вялікая колькасць канцэлярызмаў: *прыцягнуць да адказнасці, узяць на кантроль, давесці да ведама*, якія не павінны актыўна выкарыстоўвацца ў іншых стылях.

Фразеалагічныя нормы – гэта правільнасць ужывання такіх устойлівых адзінак, як фразеалагізмы. Гэтыя нормы знаходзяць праяўленне пераважна ў мастацкім і гутарковым стылях. Напрыклад, частотнымі з’яўляюцца такія фразеалагізмы, як *варон лічыць, тут як тут, душа ў душу, кату на пяту, на свае вочы, язык да Кіева давядзе, малыя дзеткі – малыя бедкі* і інш.

Правільнасць маўлення – асноўная рыса пісьмовай мовы, якая ўласціва найперш такім стылям, як навуковы, афіцыйна-справавы і публіцыстычны. Парушэнне нормаў правільнасці недапушчальна ў гэтых стылях, таму што мова навукі, справаводства, сродкаў масавай інфармацыі – узорная мова, якая не дапускае недакладнасці, некампетэнтнасці, недасведчанасці.

Дакладнасць маўлення

Дакладнасць маўлення – гэта адна з асноўных камунікатыўных якасцей, якая патрабуе сэнсавай адпаведнасці слоў, паняццяў знешнім сітуацыям, рэаліям. Дакладнасць – гэта выкарыстанне адзінак мовы ў тых значэннях, якія замацаваны маўленчай практыкай грамадства, напрыклад, у слоўніках, граматыках.

Дадзеная камунікатыўная якасць цесна звязана з правільнасцю маўлення, асабліва з такімі яе нормамаі, як лексічныя і сінтаксічныя. Маўленне любога стылю лічыцца дакладным, калі яго адзінкі (словы, паняцці, тэрміны, фразеалагізмы) ужыты з уласцівым ім значэннем. Тэкст павінен быць выкладзены такім чынам, каб чытач

або слухач успрыняў правільную, канкрэтную, нескажоную інфармацыю, таму што недакладнае выкарыстанне аднаго з паняццяў цягне за сабой няправільнае ўспрыняцце ўсяго выказвання.

Дакладнасць маўлення як камунікатыўная якасць у першую чаргу ўласціва навуковаму і афіцыйна-справавому стылям, таму што тут пераважаюць адназначныя словы і выразы, устойлівыя звароты, стандартныя сродкі. Такія кніжныя стылі, як навуковы і афіцыйна-справавы, не дапускаюць парушэння стандартнай структуры ва ўжыванні сінтаксічных канструкцый, азначэнняў, правілаў. Напрыклад, асцярожнасць трэба праяўляць, ужываючы паронімы тыпу *ганаровы і ганарысты, балотны і балоцісты, дзелавы і дзелавіты, канструктыўны і канструкцыйны*. Дакладнасць патрабуе рэзка размяжоўваць сінанімічныя паняцці, сачыць за іх спалучэннем з іншымі часцінамі мовы: *якасці ці ўласцівасці, рухомасць ці рух, выкарыстоўваць ці прымяняць*.

Дакладнасць навуковага (навукова-тэхнічнага, навукова-інфармацыйнага) тэксту дасягаецца не толькі за кошт канкрэтнага словаўжывання, але і за кошт такіх рыс, як дакладнасць разлікаў (у матэматыцы, фізіцы), формул, параметраў, навуковых фактаў і г. д. Парушаючы дакладнасць, нельга беспамылкова выканаць чарчэж, рашыць ураўненне, перадаць гістарычныя ці філасофскія факты. Дакладнасць маўлення – адно з цэнтральных паняццяў навуковага маўлення, якому ўласціва строгаасць і лексічная дасканаласць.

Нельга абыходзіцца без дакладнасці і ў публіцыстычным стылі, таму што тут у цэнтры ўвагі знаходзяцца факты, навіны штодзённага жыцця, паведамленні, адкрыцці, здарэнні, а скажэнне падобнай інфармацыі вядзе да змянення дадзеных, недаверу грамадскасці да тых ці іншых сродкаў масавай камунікацыі.

Дакладнасць можна выявіць і ў мастацкім стылі. Хаця тут і пераважае аўтарскі вымысел, але ў аснову мноства мастацкіх твораў пакладзены дакладныя гістарычныя факты, літаратурнымі героямі могуць быць канкрэтныя гістарычныя асобы.

У гутарковым стылі дакладнасць таксама не перашкаджае, а наадварот, уносіць у гутарку канкрэтнасць, сцісласць. Для перадачы штодзённых навін, пачуццяў, звестак лепш карыстацца дасканалай і лаканічнай мовай.

Дакладнасць тэксту ў любым стылі заключаецца ў тым, каб моўны матэрыял быў выказаны і правільна, і канкрэтна, і лаканічна. Парушаючы дакладнасць, мы можам парушыць і іншыя камунікатыўныя якасці.

Лагічнасць маўлення

Лагічнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая ўстанаўлівае паслядоўныя, несупярэчлівыя сэнсавыя сувязі паміж часткамі тэксту. Выказанне будзе лагічным у тым выпадку, калі ў ім існуе цесная сувязь асобных кампанентаў: слоў, сказаў, абзацаў. Лагічнае маўленне падпарадкоўваецца законам логікі, г. зн. законам мыслення грамадства.

Лагічныя сувязі кантэксту наладжваюцца ў галіне сінтаксісу, у сінтаксічных канструкцыях, дзе значнае месца адводзіцца складаным злучнікам: *таму, што; для таго, каб*. Адно недакладна ўжывае слова можа парушыць цэласнасць сінтаксічнай або лексічнай сістэмы. Уявім сабе мазаічны малюнак, складзены з мноства асобных частчак. Кожны элемент з'яўляецца часткай ад цэлага, таму каб атрымаць цэласную карцінку, мы павінны кожны асобны кавалчак паставіць на сваё месца.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць маўлення ўласціва ў пэўнай ступені ўсім стылям. Яна прымяняецца ў выказваннях, выступленнях, прамовах, артыкулах, падпарадкоўваючыся агульнапрынятаму плану: уступ (уводзіны), асноўная (кульмінацыйная) частка, падагульненне (зключэнне, вывад). Паміж асобнымі часткамі такой устойлівай кампазіцыі існуе найцяснейшая сувязь. Такая схема абавязковая для навуковага тэксту, дзе не могуць парушацца ўзаемасувязі ў ланцужку навуковага доказу, тлумачэння, разважання. Новы матэрыял навуковага стылю абавязкова абавязкова павінен будзе вядомы, вывучаны, засвоены. Па законах логікі размяшчаюцца асобныя раздзелы, параграфы, тэмы і іншыя структурныя адзінкі ў падручніках.

Лагічнасць – абавязковая якасць афіцыйна-справавога стылю. Напрыклад, дакументы, заканадаўчыя тэксты прытрымліваюцца паслядоўнасці ў выкладзе матэрыялу. Асобныя рэквізіты ў фармуляры дакумента размяшчаюцца ў строгім парадку.

Публіцыстычны стыль аб'ядноўвае асобныя навіны ў цэласныя блокі, тэмы, напрамкі. Дзякуючы такой паслядоўнасці можна лёгка

выбраць неабходны матэрыял у СМІ: паведамленні паўсядзённага жыцця, палітычныя звесткі, культурныя навіны.

Мастацкі стыль вельмі своеасаблівы ў разгортванні падзей, раскрыцці зместу, але і тут можна прасачыць пэўную паслядоўнасць: аўтар можа разбіваць тэкст на часткі, аб'ядноўваць у зборы твораў, тамы, трылогіі. Выклад аўтарскага бачання ў мастацкім творы, фільме, песні падпарадкаваны яго задуме, ідэі, мэце.

Незакончаныя фразы, недаказаныя да лагічнага завяршэння думка, адсутнасць паслядоўнасці ў вусным выказванні – гэта толькі некаторыя недахопы гутарковай мовы. Зразумела, што ў вусным маўленні даволі проста паправіць сказанае, дапоўніць, змяніць, але такое маўленне ўжо нельга назваць лагічным.

Лагічнасць маўлення – гэта ўменне паслядоўна выражаць думкі пры дапамозе сродкаў мовы. Гэтая камунікатыўная якасць дасягаецца праз дакладнае ўжыванне слоў, правільны парадак моўных адзінак, умелы выбар дасканалай сінтаксічнай канструкцыі.

Дарэчнасць маўлення

Маўленне з'яўляецца дарэчным, калі яго моўныя сродкі адпавядаюць тэме паведамлення, зместу, мэтам і ўмовам зносін, а таксама з'яўляюцца даступнымі для аўдыторыі. Дарэчнасць маўлення абавязкова павінна пераплятацца з лагічнасцю і дакладнасцю, таму што яе сутнасць заключаецца ў падборы сродкаў у залежнасці ад тэмы гутаркі, стылю, часу, кантэксту, сітуацыі, узроўню падрыхтаванасці слухачоў ці чытачоў. Дарэчная інфармацыя будзе адпавядаць узросту, інтэлектуальнаму ўзроўню, прафесіі, нават настрою.

Кантэкстуальная дарэчнасць забяспечвае сэнсавое адзінства слоў і словазлучэнняў у кантэксце, не дапускае нематыываванае змешванне адзінак. Не змешваюцца ў адным кантэксце словы з жывой, народнай мовы і тэрміналагічная лексіка.

Стылявая дарэчнасць размяжоўвае адзінкі розных функцыянальных стыляў. Напрыклад, нельга ўжываць эмацыянальна-экспрэсіўную лексіку ў навуковым або афіцыйна-справавым стылі. І наадварот, нельга беспадстаўна выкарыстаць канцылярызмы ў мастацкім ці гутарковым стылі.

Сітуацыйная дарэчнасць прадугледжвае выбар моўных элементаў адпаведна канкрэтнай сітуацыі маўлення. У дадзеным

выпадку неабходна кіравацца створанымі абставінамі, напрыклад, нечаканым далучэннем новага суб'яднака, апанента.

Асобасна-псіхалагічная дарэчнасць папярэджае ад неасцярожнага выказвання, так як недарэчнае слова можа раніць чалавека. Неабходна прадумаваць асаблівасці размовы з суб'яднікам, таму што адны і тыя ж словы або звесткі могуць успрымацца людзьмі абсалютна па-рознаму.

Навуковаму і афіцыйна-справавому тэкстам найбольш характэрны кантэкстуальныя і стылявыя дарэчнасць, якія гарантуюць адзінства стылю. Абодва стылі вылучаюцца спецыфічнымі моўнымі сродкамі, характэрнымі толькі для іх.

У публіцыстычным стылі недарэчнымі могуць з'яўляцца прастамоўныя словы, з аднаго боку, і захапленне спецыяльнай тэрміналогіяй – з другога.

Мастацкі тэкст пераважна кіруецца сітуацыйнай дарэчнасцю, паколькі падбор моўнага матэрыялу павінен дакладна перадаць аўтарскі настрой, стварыць неабходную сітуацыю, закрануць душу таго, хто будзе ўспрымаць мастацкі твор.

У гутарковым стылі неабходна ўлічваць асобасна-псіхалагічныя рысы, настрой суб'ядніка, яго характар, узрост, тэмперамент. У сяброўскую размову недарэчна ўключаць кніжныя, канцылярскія выразы.

Вельмі часта трапнае і неабходнае ў адным стылі можа стаць памылковым і недарэчным у другім, таму адно з важнейшых патрабаванняў стылістыкі – трымацца адзінства стылю.

Чысціня маўлення

Чысціня маўлення – гэта непрымальнасць адзінак мовы, якія супярэчаць нормам правільнасці. Чысціня (чыстата) маўлення забяспечваецца адсутнасцю ў ім нелітаратурных сродкаў:

- дыялектызмаў або мясцовых слоў (*ровар, балён, бярэць, гавора, пасоля, багон*);
- прастамоўных слоў і выказаў (*скапыціцца, балбатаць, тудою*);
- таўталогіі або слоў-паразітаў (*ну, гэта самае, так, значыць, вось*);
- жаргоннай лексікі (*прыкід, крута, жэсць, здаць хвасты, мульт*);

- канцылярызмаў і ўстойлівых выказаў (*вялікае значэнне, мець на ўвазе, прыняць рашэнне*);
- індывідуальна-аўтарскіх запазычанняў і наватвораў (*чао, окей, капут, задзіночанне*);
- русізмаў (*дрэўні, цірэ, вучыцель*).

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не дапускаюць ужывання нелітаратурных сродкаў, акрамя тых выпадкаў, калі такія лексічныя адзінкі становяцца прадметам моўнага даследавання. Але моўныя штампы або канцылярызмы складаюць значную частку мовы дакументаў, напрыклад: *індывідуальны графік, у асобе, на падставе*. Часткова ёсць устойлівыя звароты і ў навуковым стылі: *разам з тым, у тым ліку, у сувязі з тым*. У кніжных стылях назіраюцца паўторы тэрміналагічных паняццяў, таму што большасць тэрмінаў не маюць сінонімаў.

Публіцыстычныя тэксты могуць уключаць асобныя элементы дыялектнай лексікі, напрыклад рэпартаж зроблены ў пэўнай мясцовасці. Мова журналіста, экскурсавода павінна быць непаўторнай, яркай і кожны раз прыцягваць увагу людзей.

Мастацкі і гутарковы стылі ў цяперашні час, наадварот, характарызуюцца актыўным выкарыстаннем жаргоннай лексікі, дыялектных адзінак. У жывым маўленні патрэбна пазбаўляцца ад моўных штампаў, жарганізмаў, грубых і непрыстойных слоў. Чыстае маўленне сведчыць пра чысціню душы чалавека і чысціню яго думак.

Багацце і выразнасць маўлення

Багацце (разнастайнасць) маўлення – камунікатыўная якасць маўлення, якая выражае максімальнае насычэнне тэксту разнастайнымі моўнымі сродкамі без іх нематываванага паўтарэння. Выкарыстанне актыўнага слоўнікавага запасу ў вусным і пісьмовым маўленні сведчыць пра высокі інтэлектуальны ўзровень асобы, яе дастатковы моўны патэнцыял і багацце думак.

Багаццем маўлення, безумоўна, валодае мастацкі стиль мовы, якому ўласціва і лексічнае, і сінтаксічнае, і інтанацыйнае багацце. Тут умела спалучаюцца рознабаковыя вобразныя сродкі мовы, непрымальнымі з'яўляюцца паўторы. Па разнастайнасці і насычанасці да мастацкага набліжаюцца публіцыстычны і гутарковы стылі. Навуковы вядомы як аднастайны лексічна, сінтаксічна і інтанацый-

на, хоць у параўнанні з афіцыйна-справавым ён і імкнецца да разнастайнасці.

Стыль дакументаў, справаводства, заканадаўчых і юрыдычных тэкстаў устойлівы, лаканічны, з абмежаваным наборам лексічных сродкаў. Выкарыстанне моўных штампавых вядзе да поўнай стандартызацыі дакументаў, да ўжывання трафарэтных выразаў і адна тыпных сінтаксічных канструкцый.

Выразнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая выклікае цікавасць, увагу, інтарэс, прыцягвае чытача ці слухача сваімі ўласцівасцямі, вербальнымі і невербальнымі элементамі. У выразным кантэксце ўдала размеркаваны структурныя часткі, прадуманы сінтаксічныя канструкцыі, падабрана інтанацыйнае афармленне.

Выразнасць павінна праяўляцца не толькі ў мастацкім ці публіцыстычным стылях, але і ў іншых стылях, паколькі гэтая камунікатыўная якасць сінанімічная такім паняццям, як даступнасць, яснасць, зразумеласць, успрымальнасць. Выразнасць забяспечваецца выбарам моўных сродкаў, інтанацыйнай арганізаванасцю вуснага ці пісьмовага матэрыялу.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не патрабуюць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, таму выразнасць іх маўлення ствараецца за кошт дакладнага слова- і тэрмінаўжывання, правільнай будовы сказаў, адпаведнай структуры тэксту. У гутарковым, мастацкім і публіцыстычным значную выразнасць надаюць вобразныя сродкі мовы (эпітэты, параўнанні, метафары), а таксама дапаможныя элементы (міміка, жэсты, інтанацыя).

Выразнасць цесна звязана з багаццем маўлення і ўключае веданне дакладнасці, правільнасці, лаканічнасці – словам, усіх камунікацыйных якасцяў. Ступень выразнасці маўлення залежыць ад індывідуальнасці асобы, яго моўнага патэнцыялу, інтэлектуальнага багацця, зацікаўленасці самой тэмай.

4.2. ПАДРЫХОЎКА ДА ПУБЛІЧНАГА ВЫСТУПЛЕННЯ

Адным з відаў маўленчай дзейнасці з'яўляецца публічнае маўленне.

Публічнае маўленне – гэта вуснае выступленне, звернутае да слухачоў, якое мае на мэце растлумачыць, пераканаць, даказаць што-небудзь, уздзейнічаць на свядомасць і пачуцці аўдыторыі; від кантактаў, сувязей з іншымі людзьмі, які ўяўляе сабой працэс перадачы і прыёму інфармацыі. Публічнае выступленне характарызуецца папярэдняй прадуманасцю і падрыхтаванасцю, тэматычнай скіраванасцю, арыентацыяй на вуснае маўленне, сітуацыйнасцю, выкарыстаннем як вербальных, так і невербальных сродкаў уздзеяння, непасрэдным кантактам з аўдыторыяй, устаноўкай на слухача.

У залежнасці ад мэты выступлення вылучаюць наступныя **віды прамой**: інфармацыйная, пераканальная, пабуджальная (агітацыйная) і забаўляльная.

Інфармацыйная прамова (паведамленне, справаздача, даклад і інш.) мае на мэце праінфармаваць слухачоў па пэўнай тэме. Прамоўца павінен улічваць узрост, пазнавальныя інтарэсы аўдыторыі. Выкарыстоўваецца правераная, дакладная інфармацыя, падбіраюцца факты, аргументы.

Пераканальная прамова (урачыстая, віншавальная і інш.) скіравана на тое, каб пераканаць, прымусіць паверыць у праўдзівасць сцвярджэнняў, думак. У такой прамове неабходна ўлічваць эмацыянальны настрой слухачоў, іх адносіны да сітуацыі, тэмы выступлення.

Пабуджальная прамова скіравана на тое, каб пабудзіць, заклікаць слухачоў да пэўнага дзеяння, паўплываць на іх пачуцці. Прамова павінна даваць адказ на пытанні: што трэба зрабіць? чаму гэта неабходна зрабіць?

Забаўляльная прамова мае займальную скіраванасць.

Кампазіцыя прамовы мае тры элементы: уступ, асноўную частку і заключэнне. Ва ўступе акрэсліваюцца тэма і задачы прамовы, ставіцца мэта зацікавіць, выклікаць увагу слухачоў. Ва ўступнай частцы можна звярнуцца да актуальнасці тэмы, растлумачыць асноўныя паняцці, тэрміны, паведаміць план прамовы.

У асноўнай частцы з дапамогай фактаў, аргументаў раскрываецца сутнасць тэмы. Лагічна ад асобных, канкрэтных з'яў пераходзіць да абагульненняў, выяўлення заканамернасцяў.

У заключэнні падводзяцца вынікі выступлення. Можна перадаць асноўныя думкі ў форме тэзісаў, выказаць асабістыя адносіны

да тэмы выступлення, назваць нявырашаныя праблемы, актуальныя пытанні.

Чалавек, які выступае з прамовай, заўсёды знаходзіцца ў цэнтры ўвагі і так ці інакш уздзеінічае на слухачоў. Пospех публічнага выступлення ў многім залежыць ад таго, наколькі добра прамоўца ведае прадмет гаворкі, наколькі дасканалая прамова падрыхтавана і прадумана.

Да асноўных фактараў паспяховага публічнага выступлення адносяць:

- выбар тэмы выступлення (тэма павінна быць акрэслена загадзя або яе выбірае сам прамоўца. У гэтым выпадку трэба ўлічваць агульную падрыхтоўку і практычны вопыт прамоўцы, маўленчую сітуацыю і інтарэсы слухачоў);
- фармулёўку тэмы (павінна быць па магчымасці дакладнай, вобразнай, запамінальнай, палемічна завостранай, лаканічнай);
- вызначэнне мэты выступлення;
- падбор і асэнсаванне матэрыялаў (навуковая і навукова-папулярная літаратура, даведачныя матэрыялы, энцыклапедычныя і лінгвістычныя слоўнікі, бібліяграфічныя даведнікі, СМІ, інтэрнэт, уласныя назіранні, ілюстрацыйны матэрыял);
- аналіз выбранага матэрыялу (абагульненне матэрыялаў, асэнсаванне прапанаваных ідэй, вызначэнне ўласнай пазіцыі, фармулёўка сваіх думак);
- прадумванне кампазіцыі (пабудовы, суадносін паміж часткамі), складанне плана прамовы (якімі словамі пачаць выступленне, як развіваць асноўныя тэзісы (палажэнні), якія вывады зрабіць у заключэнні; неабходна вызначыць парадак падачы матэрыялу, узаемаразмяшчэнне яго элементаў (уступу, асноўнай часткі, заключэння);
- вызначэнне метадаў падачы матэрыялу;
- моўнае афармленне публічнага выступлення;
- аргументацыя (лагічныя аргументы і доказы);
- кантакт з аўдыторыяй (інтэлектуальны, эмацыянальны, візуальны).

Важныя патрабаванні да публічнага выступлення – канкрэтнасць і канструктыўнасць. Прамову ўпрыгожвае правільная інтанацыя, змяненне тэмпу маўлення, вытрымліванне паўз паміж важ-

нымі думкамі або пасля іх выкладу. Слухачоў могуць раздражняць няправільна вымаўленыя словы, памылкова пастаўленыя націскі, паўторы адных і тых жа слоў ці выразаў (магчымы паўтор асноўных думак, але рознымі фразамі).

У выступленні перад публікай патрэбна жывая мова, таму што прамоўца можа сачыць за рэакцыяй слухачоў: удакладняць, скарачаць, дапаўняць... Мова пры гэтым становіцца даходлівай і эфектыўнай, прыносіць задавальненне і аратару, і слухачам. Неабходна сачыць і за тэмпам, паколькі ён своеасабліва спалучаецца са зместам: найбольш значныя часткі матэрыялу трэба выкладаць павольней, выдзяляць інтанацыйна.

Асноўным інструментам уздзеяння на аўдыторыю, несумненна, з'яўляецца слова, але варта прымяняць і невербальныя сродкі, напрыклад, жэсты. Яны ўзмацняюць эмацыянальны бок выступлення, павышаюць эфектыўнасць уздзеяння на прысутных, але прымяняць іх патрэбна ўмела. Колькасць і інтэнсіўнасць жэстаў павінны адпавядаць умовам і мэтам зносін. Залішняя жэстыкуляцыя можа адцягваць увагу слухачоў, зніжаць інфармацыйнасць выступлення.

Пospех і выніковасць любога публічнага выступлення, безумоўна, залежаць ад мноства фактараў, але ні жэсты, ні інтанацыя, ні знешні выгляд прамоўцы не заменяць сілы слова. Толькі свабодна, узорна, дакладна валодаючы моўнымі сродкамі, дастатковым лексічным запасам, можна данесці неабходнае, пераканаць, зацікавіць слухачоў.

Уменне выступаць публічна – гэта сапраўднае мастацтва, і авалодаць ім можна толькі сістэматычна практыкуючыся і працуючы над сабой.

4.3. МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ І КУЛЬТУРА ЗНОСІН

Маўленчы этыкет – гэта сукупнасць распрацаваных правілаў маўленчых паводзін ва ўстойлівых сітуацыях зносін (сустрэчы, развітанні, прадстаўленні, прабачэнні, падзякі і інш.), а таксама сістэма маўленчых формул камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормамаі маралі. Правілы маўленчых паводзін, формулы камунікацыі

прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт з суб'ядзінкам. Маўленчы этыкет выконвае некалькі функцый:

- кантактаўстанавляльную (ад яе залежыць выбар моўных сродкаў для ўстанавлення візуальнага кантакту; яна ў пэўнай ступені прадвызначае паводзіны адрасата);
- функцыю арыентацыі на адрасата (праяўляецца ў сувязі з рэалізацыяй адзінак моўнага этыкету і праяўленнем прынятага ў грамадстве абыходжання аднаго з другім членаў калектыву);
- рэгулюючую (з дапамогай тых або іншых маўленчаэтыкетных формул пры ўстанавленні кантакту рэгулюе характар адносін адрасата і адрасанта, рэгулюе ў моўных формах адносін тыпу “старэйшы – малодшы”, “начальнік – падначалены”);
- эмацыянальна-мадальную (праяўляецца пры рэалізацыі камунікантамі выбранай танальнасці зносін).

Паводле сродкаў ажыццяўлення зносін, маўленчы этыкет можа быць эпісталаярным (на папяровых носьбітах), тэлефонным, электронным; паводле асяроддзя, у якім адбываюцца зносіны – сямейным, моладзевым, прафесійным і інш.

Маўленчы этыкет, як і агульная культура ўзаемін, пачынаецца з элементарных паняццяў: як чалавек зайшоў, паглядзеў, як прывітаўся, як і на якой мове загаварыў, які тон і інтанацыя выказвання, міміка, жэсты. Адукаваны чалавек павінен бездакорна валодаць тэхнікай мовы, сваёй паставай, жэстамі. Да таго ж само маўленне павінна быць вымерана да драбніц, пачынаючы ад слоўнага націску і да стылістычных патрабаванняў.

Такім чынам, маўленчы этыкет і культура зносін вучыць не крыўдзіць чалавека, не зніжаць яго вартасці, выражаць сваю павагу, а самымі важнымі патрабаваннямі прымянення формулаў маўленчага этыкету з’яўляецца ветлівасць і добразычлівасць.

Кожны выхаваны чалавек павінен ведаць **правілы маўленчага этыкету** і ўжывання этыкетных формул, каб своечасова ўстанавіць патрэбны маўленчы кантакт, наладзіць узаемаразуменне з суразмоўцам, стварыць добразычлівыя псіхалагічныя ўмовы, падтрымліваць размову ў пэўнай танальнасці з улікам сацыяльных роляў удзельнікаў, валодаць стылем абыходжання.

Маўленчы этыкет і культура зносін адлюстроўваюцца ў пэўных сітуацыях, з якіх найбольш частотныя “Прывітанне”, “Развітанне”,

“Зварот”, “Прабачэнне”, “Падзяка”. Да адзінак маўленчага этыкету належаць шматлікія формулы, што забяспечваюць рэалізацыю названых вышэй і многіх іншых сітуацый: формулы прывітання, прадстаўлення, звароту, падзякі, перапрошвання, развітання, прапановы, перасцярогі, зычэння, парады, просьбы, віншавання, спачування, спагады, адабрэння, кампліменту, згоды, адмовы і інш. Для кожнай сітуацыі існуе цэлы рад формул з прыблізна аднолькавым значэннем. Іх выбар у тым ці іншым выпадку залежыць ад характару ўзаемаадносін паміж удзельнікамі стасункаў, ад канкрэтнага функцыянальнага стылю і ад многіх іншых фактараў (напрыклад, сфера выкарыстання формул прывітання *добры дзень, добры вечар, салют, прывітанне, як справы, як маецеся* розная).

Маўленчы этыкет, выбар формул камунікацыі вызначаюцца сацыяльным статусам чалавека, яго прафесіяй, нацыянальнасцю, узростам, полам, характарам, а таксама маўленчай сітуацыяй, умовамі зносін, аднак самымі важнымі патрабаваннямі прымянення этыкетных выразаў з’яўляюцца ветлівасць і добразычлівасць.

Асновай маўленчага этыкету і культуры зносін з’яўляецца веданне і выкананне правілаў паводзін у самых розных жыццёвых сітуацыях. Правілы маўленчых паводзін, формулы камунікацыі прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт адрасанта і адрасата.

Адзінкі маўленчага этыкету з’яўляюцца акрэсленымі актамі мовы. Вымаўленне ці рэалізацыя этыкетных формул раўназначнае адпаведным дзеянням. Матэрыяльная рэалізацыя гэтых дзеянняў выяўляе нацыянальна-культурную своеасаблівасць маўленчага этыкету ў кожнай мове, якая вынікае з розных традыцый культуры і звычаяў маўленчых паводзін.

Маўленчы этыкет – з’ява ўніверсальная, аднак у той жа час кожны народ склаў сваю, адмысловую сістэму правілаў маўленчых паводзін.

Маўленчы этыкет знаходзіць адлюстраванне ў гістарычна складзеных **формулах камунікацыі**, якія прадстаўляюць нацыянальную спецыфіку кожнага народа. Так, напрыклад, у якасці прывітання расіяне выкарыстоўваюць зычэнне здароўя (*Здравствуйте!*), беларусы – зычэнне харошага, добрага дня (*Дзень добры Вам!*), англічане – пытанне пра справы (*How do you do?*).

Аднак ва ўсіх гэтых прыкладах формулы маўленчага этыкету (незалежна ад першапачатковага, этымалагічнага значэння) выражаюць прывітанне.

Веданне асаблівасцяў этыкету свайго народа і народаў іншых краін, яго маўленчых формул, валоданне спецыфікай дзелавых ста-сункаў дапамагаюць пры выкананні прафесійных абавязкаў, уста-наўленні кантактаў з калегамі, партнёрамі.

У маўленчым этыкеце кожнага народа знайшоў адбітак лінгва-культуралагічны код, але выяўляецца ён у пэўнай мове спецыфіч-на. Для беларусаў градацыя на грамадскія пласты ў маўленчым этыкеце выяўляецца слабей, чым у іншых народаў. Значнасць у нас мае апазіцыя на восі пачуццяў і асобасных адносін, таму ў этыкеце беларусаў менш штучнасці, пратакольнасці. Беларусам характэрна натуральнасць, цеплыня адносін, памяркоўнасць.

Так, напрыклад, у традыцыі беларускага этыкету звяртацца да жанчыны ці мужчыны са словамі *спадарыня, спадар, паважаная (шаноўная) спадарыня* і дадаваць імя або прозвішча суразмоўцы (калі вы яго ведаеце). Да калектыву звяртаюцца са словамі *спадары, спадарства, шаноўнае спадарства, шаноўная грамада, калегі, каля-жанкі, шаноўныя*. У афіцыйнай сітуацыі дарэчнымі таксама будуць такія ветлівыя звароты: *Паважаныя прысутныя! Шаноўныя калегі! Дарагія сябры! Дарагія нашы госці!*

Пры знаёмстве могуць ужывацца такія формулы, як: *Дазвольце з Вамі пазнаёміцца. Я хацеў бы пазнаёміцца з Вамі. Вы знаёмыя? Вы ўжо пазнаёміліся? Пазнаёмцеся, калі ласка. Гэта... Дазвольце Вас пазнаёміць з... Вельмі прыемна! Будзем знаёмы.*

У залежнасці ад гадзіны сутак беларусы ўжываюць наступныя прывітанні: *Дзень добры! Добры вечар! Дабранач! Прывітанне! Здароў! Маё шанаванне! Вітаю Вас! Як жывяце? Як маецца? Як Ваша здароўе? Як сябе адчуваеце?* Звычайна пасля прывітання ўжываюцца наступныя пытанні-звароты ветлівасці: *Што чуваць? Што новага? Як маешся (маецца)? Як працуеца? Як жыццё? Як здароўе? Як жывеш-гадуешся?* У адказ на прывітальнае пытанне ў залежнасці ад удзельнікаў гаворкі і абставін могуць прагучаць наступныя словы або ўстойлівыя выразы: *Нічога сабе! Так сабе! Добра! Някепска! Памаленьку! Жывём, хлеб жуём! От, то скокам, то бокам! То скачучы, то плачучы!*

Вялікая роля ў маўленчым этыкеце беларусаў заўсёды нада-валася не толькі прывітанню, але і развітанню. Выказаныя з непадробнай шчырасцю, цеплынёй і добразычлівасцю словы развітання мелі працягам далейшыя прыязныя адносіны і будучыя сустрэчы: *Да набачэння! Да заўтра! Шчасліва! Усяго Вам добрага! Усяго найлешага! Пабачымся! Пакуль! Бывайце здаровы! Дазвольце з Вамі развітацца! Заставайцеся здаровенькі! Шчаслівай дарогі!*

У сітуацыях, калі ўзнікае неабходнасць выказаць пажаданні, могуць быць ужытыя наступныя выразы: *Заставайцеся здаровы! Будзьце (Бывайце здаровы)! Добрага Вам здароўя! Усяго добрага (Найлепшага)! Хай Вам шчасціць! Хай Вам лёс не здрадзіць! Юдзіце здаровы! Да скорай (хуткай) сустрэчы! Да спаткання! Да набачэн-ня! Шчасліва вярнуцца! Хлеб-соль! Памагай Бог! Спору ў працы! Скорай напраўкі! Скарэй напраўляцца! На здароўе! Вялікі расці!*

За сталом выкарыстоўваюцца наступныя этыкетныя формулы: *Калі ласка, просім!* (як запрашэнне да стала) *Смачна есці! Смачна снедаць (вячэраць)! Смачнага Вам! Наўзаем! Хлеб-соль! Хлеб ды соль! Сыць, Божа! Будзем здаровыя! Дзякуй за пачастунак! Дзякуй, вельмі смачна / было вельмі смачна!*

Пры просьбе зрабіць якую-небудзь паслугу звычайна гучаць наступныя ветлівыя словы: *Калі ласка! Будзьце ласкавы! Зрабіце ласку!* У адказ за паслугу выкарыстоўваюцца такія словы падзякі, як: *Дзякую Вам! Вельмі (Шчыра) удзячны Вам! Вялікі дзякуй! Дзякуй на добрым слове! Шчыры дзякуй Вам!* У адказ на падзяку ў залеж-насці ад сітуацыі можна адказаць: *Няма за што! На здароўе! Еш на здароўе! Пі на здароўе! Насі здаровы! Спажывай на здароўе! На спажытак Вам!*

Як запрашэнні выкарыстоўваюць: *Сардэчна запрашаем! Калі ласка! Заходзьце, калі ласка. Сядайце, частуйцеся! Дазвольце Вас запрасіць на свята! Не забывайцеся на нас! Наведвайце нас часцей! Наведвайцеся часцей!*

Папрасіць прабачэння ў таго, каму зрабілі непрыемнасць, можна, выкарыстоўваючы наступныя выразы маўленчага этыкету: *Прабачце! Выбачайце! Даруйце, калі ласка! Даруйце мне! Не крыў-дуйце! Прашу прабачэння! Прабачце, калі што не так!*

Павіншаваць па-беларуску можна наступнымі фразамі: *Вінішую Вас! Дазвольце павіншаваць! Са святам! Мае віншаванні! Дасылаю*

Вам свае віншаванні! Самыя лепшыя пажаданні! З юбілеем! Выказаць згоду, пацвярджэнне дазваляе выкарыстанне такіх выказаў, як: Так. Але. Вядома! Зразумела! Пэўна ж! Добра, згода! Дамовіліся! Няма сумнення! Нельга не пагадзіцца! Вельмі слушна! Слушная прапанова! Праўда Ваша! Маеш рацыю! Некаторыя іншыя выразы ветлівасці: Дазвольце спытаць / запытацца (увайсці, сесці, узяць)! Праходзьце, калі ласка! Запрашаем Вас! Прашу Вас! Не турбуйцеся! Не клапаціцеся!

Вядома, што нельга быць культурным чалавекам толькі на словах. Культура маўленчых паводзін фарміруецца разам з маральнымі нормамі, этычнымі прынцыпамі асобы, грамадства. У сістэму гэтых норм і прынцыпаў уваходзяць такія катэгорыі, як ветлівасць, карэктнасць, далікатнасць, сціпласць, непасрэднасць, адказнасць, якія з'яўляюцца абавязковымі складнікамі культуры зносін і культуры маўлення.

? Пытанні для самакантролю

1. Акрэсліце розніцу паміж мовай і маўленнем. Як вы разумееце паняцце *індывідуальнасць маўлення*?
2. Назавіце асноўныя якасці культуры прафесійнага маўлення, ахарактарызуйце іх.
3. Што такое *правільнасць маўлення*? Дайце азначэнне паняццю *моўная норма*. Якія тыпы нормаў вам вядомы?
4. Што называецца *дакладнасцю маўлення*? Якія тыповыя маўленчыя памылкі ўзнікаюць у выніку парушэння дакладнасці маўлення?
5. Як узаемазвязаны паміж сабой дакладнасць і лагічнасць маўлення?
6. У чым заключаецца багацце і выразнасць маўлення? Назавіце асноўныя сродкі выразнасці.
7. Якое маўленне лічыцца дарэчным?
8. У чым працяўляецца культура маўлення падчас публічнага выступлення?
9. Назавіце характэрныя прыметы публічнага выступлення.
10. Ахарактарызуйце асноўныя фактары паспяховага публічнага выступлення.
11. Для чаго патрэбна ведаць правілы маўленчага этыкету і культуры зносін?
12. Узгадайце беларускія формулы ветлівасці, якія вы ўжываеце.

✎ Практычныя заданні

1. Прачытайце словы, правільна расставіўшы націск. Пры сумненні звярніцеся да слоўніка.

Адкрыццё, выпадак, высокаразвіты, кіламетр, к(о,а)ледж, крыху, лыжня, шасі, на Беларусі, процівага, слабы, в(я,е)рба, грынпіс, гуру, форзац, л(а,о)гін, наспех, навіна, пасланец, першыństwo, даследаванне, ступень, спіна, удалы, хаос, шэсцьдзясят, эксперт, адзінаццаць, жалюзі, жыхар, пеня, піцэрыя, крапіва, кулінарыя, ласкавы, мысленне.

2. Прачытайце словы і спалучэнні слоў у адпаведнасці з арфаэпічнымі нормамі беларускай мовы. Адзначце марфемы, у якіх назіраецца несупадзенне ў напісанні і вымаўленні.

Бегчы, без хмар, вучышся, год ад году, горад, грамадскі, грыб, зверху, звярынец, лодка, мозг, не быў, перакладчык, пясчынка, сліва, снег, спелы, стужка, суседка, сшытак, куб, цвёрды, цвісці.

3. Адзначце сказы з граматычнымі памылкамі. Запішыце правільныя варыянты.

1. Адчуваўся нейкі ледзь прыкметны фальш у словах дзяўчыны.
2. Мы чакалі гасцей з далёкага Сібіру.
3. Мама працуе ў раённай рыбгасе.
4. На жаль, тут не было пад'езда да гэтага дома.
5. Сёння на двары цёпла і сонечна.
6. Нам прапанавалі смачны рагу.
7. Гэтая вушанка была больш светла-шэрай.
8. Дзед быў узрушаны не менш, як Кастусь.
9. Дзядуліны прапановы ім вельмі спадабаліся.
10. Міцяў партфель здаўся цяжкім.
11. Брат вышэй за мяне.
12. Экскурсія па коласаўскім мясцінам была даволі цікавай і пазнавальнай.

4. Перапішыце, паставіўшы знакі прыпынку і выправіўшы, дзе неабходна, памылкі.

1. Слава пра розум і прыгажосць полацкай князёўны разышлася далёка па полацкім землям.
2. У стрэсавай сітуацыі лепш за ўсё супакоіцца і паспрабаваць пажартаваць над сваімі праблемамі.
3. Я за здаровы лад жыцця таму пяць разоў у тыдзень хаджу ў басейн.
4. Сёння ў гіпермаркеце шмат пакупнікоў і мы запаркаваліся метраў у сарака ад уваходу.
5. Чатыры года я забываўся патэлефанаваць маёй настаўніцы павіншаваць са святам і падзякаваць яе.
6. Мы зразумелі Вашу прапанову і просім накіраваць ліст па наступным адрасе Мінск вул. Макаёнка 4.
7. У пакоі было настолькі

брудна што прусакі бегалі па абшарпаным сценам. 8. Тры стагоддзя беларуская мова паспяхова выконвала функцыю дзяржаўнай у Вялікім Княстве Літоўскім.

5. Раскрыўце дужкі і запішыце словазлучэнні, замяніўшы лічбы словамі.

Каля 700 (падручнік); у 22 (вёска); у 412 (аўдыторыя); пра 5 (студэнт); звыш 87 (экзэмпляр); на 400 (гектар); у 2019 (год); на 340-ы (дзень); на 2 (тыдзень); у 3 (чалавек); за 233 (вучань); 64 (кілаграм); 3 (цяля); 14 (ягня); 181 (тона); абедзве (родная сястра); усяго 4 (зімовы дзень); 1/3 (кілаграм); 38,7 (цэнтнер); у 2 (корпус).

6. Выпраўце памылкі ў наступных сказах. З якімі камунікатыўнымі якасцямі маўлення яны звязаны?

1. У Васіля былі няроўныя вочы. 2. Ападкаў сёння не чакаецца, акрамя дробнага дажджу. 3. Насоўвалася свята. 4. Апейка – выхадзец з народнай гушчы. 5. Агратэхніка іграе вялікае значэнне ў сельскай гаспадарцы. 6. У трылогіі “На ростанях” Якуб Колас паказаў вобраз Лабановіча, які пасля заканчэння настаўніцкай семінарыі прыехаў працаваць у палескую вёску. 7. На тарфяных балотах прадаўжаецца збор ягадных падарункаў. 8. Давайце адчынім падручнікі і выканаем заданне пісьмова. 9. Як абстаяць справы ў маладых? 10. Пры выглядзе гэтай карціны я ўпаў у смутак.

7. Пабудуйце правільныя словазлучэнні. Якой камунікатыўнай якасцю трэба кіравацца: дакладнасцю ці дарэчнасцю?

(Высокая, вялікая) тэмпература, дызельны (рухавік, матор), капітальнае (укладанне, улажэнне), (дарадца, саветнік) прэзідэнта, (вільгаць, вільготнасць) зерня, (дадатны, станоўчы) лік, (дзелавітая, дзелавая) гутарка, (асобны, асаблівы) настрой, (бескарысна, бескарысліва) заступіцца за сябра, (жылыя, жыллёвыя) умовы, (адборны, адборачны) тур, (выхаваўчае, выхаванае) мерапрыемства, (дарваць, дарыць) свята.

8. Неапраўданае ўжыванне канцылярызмаў – гэта парушэнне дарэчнасці ці чысціні маўлення? У тэкстах якога стылю могуць выкарыстоўвацца наступныя ўстойлівыя выразы?

На пярэднім краі; зрабіць спробу; давесці да ведама; на думку аўтара; мець на ўвазе; з мэтай; належны нагляд; у летні перыяд;

на належную вышыню; у выніку; ахапіць мерапрыемствамі; абслугоўванне заказчыкаў; першаступенная задача.

9. Выпраўце маўленчыя памылкі ў словазлучэннях. Адкажыце, у выніку чаго яны ўзніклі.

Карэнны абарыген, свабодная вакансія, калега па рабоце, мая аўтабіяграфія, поўнасьцю запоўнены, у канчатковым выніку, турыстычны кемпінг, малады юнак, першая прэм’ера, у верасні месяцы, шэсць штук сталоў, пяць чалавек студэнтаў, патрыёт сваёй радзімы.

10. Растлумачце значэнне фразеалагізмаў. Вызначыце ролю фразеалагізмаў, прыказак, прымавак у мове чалавека.

Збіць з панталыку, навастрыць вушы, заварыць кашу, блытацца пад нагамі, вадой не разліць, біць лынды, пераліваць з пустога ў парожняе, як кот наплакаў, даць маху, ахілесавы пяты, сем пятніц на тыдні, стаць на ногі, вачэй не зводзіць, чэрці адной шэрці, язык да Кіева давядзе, да белых мух, абое рабое, сядзецц на двух крэслах, паціраць рукі, ні да бока ні да вока, байкі баяць, брэша, як лён чэша.

11. Перакладзіце найбольш ужывальныя ўстойлівыя спалучэнні з беларускай мовы на рускую (1) і з рускай на беларускую (2).

1. Гладкай дарогі і з лёгкім ветрыкам; маеш рацыю; на волю лёсу; як душа жадае; што мы маем да; ісці сваім парадкам; для прыліку; не ў гуморы; урэшце (нарэшце); як кажуць; што да мяне; годны павагі.

2. Оказати услугу; на самом деле; точка зрения; вступить в брак; в чем дело; принимать участие; задавать тон; на днях; ни в коем случае; разжиться деньгами; в другой раз; в этом году; недосуг; нет ничего удивительного; по вашей милости; первым делом; по крайней мере; один на один; на каждом шагу.

12. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Жесткий вагон, жесткая подушка, жесткие волосы; кисть винограда, кисть руки, кисть художника; жарить мясо, жарить кофе, солнце жарит; верное решение, верный перевод, верная опора, верный друг; заключать договор, заключать в объятия, заключать брак, заключать в скобки; белорусское общество, общество любителей книг, гражданское общество; открыть книгу, открыть глаза, открыть зонтик, открыть дверь.

13. Знайдзіце лагічныя памылкі ў наступных сказах. Выпраўце іх.

1. З прычыны холаду ў рэнтгенаўскім кабінэце робім толькі тэрміновыя пераломы. 2. Робім поліэтыленавыя ўпакоўкі па памерах кліента. 3. Дзеці выдаюцца бацькам толькі ў цвярозым стане. 4. Дзеці да пяцігадовага ўзросту праходзяць у цырк на руках. 5. Кандытарская фабрыка запрашае на працу двух мужчын: аднаго – для абгорткі, другога – на начынку. 6. Ліфт уніз не падымае. 7. Рэстаран не працуе. Усе афіцыянткі распушчаныя. 8. Прадаюцца чатыры гускі і гусак. Усе нясуцца. 9. Цябе забудуць не толькі людзі, але і родныя. 10. Летам у лясках успыхваюць пажары дзякуючы неасцярожнаму абыходжанню з агнём.

14. Знайдзіце сказы, у якіх дзеепрыслоўі ўтвораны і ўжыты няправільна.

1. Бацька з сынам, ціха размаўляўшы, сядзелі за сталом. 2. Слухаючы прамову, узнікаюць розныя пытанні. 3. Ападаючы на зямлю, лісце ўслала ўсе сцежкі. 4. Не паспявая за братам, Алесь ішоў падбегам. 5. Ідучы дадому, з'явілася жаданне наведаць сябра. 6. Згубячы галаву, па валасах не плачуць. 7. Радасць так і свяцілася ў вачах, успомніўшы нядаўнюю сустрэчу. 8. Не шукаўшы, не знойдзеш. 9. Выглядаючы ў вадзе здабычу, чайка плануе ў паветры. 10. Стараючыся не зварухнуцца, я назіраў за цецэруком. 11. Стаяўшы на грудках, буслы доўга аглядалі лагчыны. 12. Чытаючы гэтую кнігу, у мяне ўзнікла шмат пытанняў. 13. Праезджаючы аднаго разу праз мястэчка, захапіла мяне мяцеліца. 14. Зайшоўшы ў вагон, у яго зляцеў капялюш. 15. Сеўшы ў сані, коні рванулі з месца. 16. Паабедаўшы, настрой значна палепшыўся. 17. Выходзячы з пакоя, у вочы кінулася аб'ява.

15. Падбярыце да рускіх этыкетных формул беларускія адпаведнікі. Раскажыце, у якіх абставінах камунікацыі яны ўжываюцца.

Приятного аппетита! Приветствую вас! Добро пожаловать! Как вы себя чувствуете? Как жизнь? Что слышно у вас? Сколько лет, сколько зим? Мое почтение! Счастливого пути! До скорой встречи!

16. Прывядзіце прыклады выразаў і формул, што існуюць у маўленчым этыкеце жыхароў іншых краін. Падрыхтуйце рэферат пра асаблівасці маўленчага этыкету адной з краін. Для афармлення спіса выкарыстанай літаратуры звяртайцеся да ўзораў з Дадатка 3.

ВЫНІКОВЫ ТЭСТ

ВАРЫЯНТ 1

1. Адзначце моўную групу, у якую ўваходзіць беларуская мова:

- а) стараславянская;
- б) індыйская;
- в) індаеўрапейкая;
- г) славянская.

2. Адзначце асноўныя функцыі мовы:

- а) этнаграфічная;
- б) камунікатыўная;
- в) пазнавальная;
- г) мастацкая;
- д) назывная (намінатыўная).

3. Калі пачалося кнігадрукаванне ва ўсходніх славян:

- а) 1519 г.;
- б) 1517 г.;
- в) 1521 г.;

4. Хто быў адным з першых складальнікаў нарматыўнай граматыкі беларускай мовы:

- а) Я. Карскі;
- б) Якуб Колас;
- в) Ф. Багушэвіч;
- г) Б. Тарашкевіч.

5. Адзначце правільнае вызначэнне тэрміна “амонімы”:

- а) словы адной і той жа часціны мовы, якія аднолькава вымаўляюцца і пішуцца, але маюць рознае лексічнае значэнне;
- б) словы, для якіх характэрна некалькі лексічных значэнняў;

в) словы адной часціны мовы, што аднолькава вымаўляюцца і пішуцца, але абазначаюць супрацьлеглыя паняцці.

6. Паводле паходжання лексіка беларускай мовы падзяляецца:

- а) на дыялектную; г) запазычаную;
 б) мнагазначную; д) спрадвечнабеларускую.
 в) устарэлую;

7. Адзначце словы-гістарызмы:

- а) дэпеша; г) паншчына;
 б) лапці; д) ураднік;
 в) вакацыі; е) чало.

8. Адзначце запазычаныя словы:

- а) маці; д) функцыя;
 б) каледж; е) зямля;
 в) тэмпература; ж) бюро.
 г) верасень;

9. Адзначце групы спецыяльнай лексікі беларускай мовы:

- а) прафесіяналізмы; г) канцылярызмы;
 б) аказіяналізмы; д) наменклатурныя назвы;
 в) тэрміны; е) архаізмы.

10. Адзначце словазлучэнні, у якіх выдзеленыя прыметнікі ўжыты правільна:

- а) *гліняны* бераг; г) *літарны* пераклад;
 б) *балотны* жыхар; д) *балоцістая* расліна;
 в) *балотная* мясцовасць; е) *літаральны* пераклад.

11. Адзначце спецыфічныя асаблівасці тэрмінаў:

- а) сістэмнасць; г) наяўнасць экспрэсіі;
 б) мнагазначнасць д) стылістычная афарбаванасць.
 в) наяўнасць дэфініцыі;

12. Адзначце, у слоўніках якога тыпу даюцца навуковыя звесткі пра гісторыю, прыроду, насельніцтва, эканоміку, навуку і г. д.:

- а) этымалагічным; в) тлумачальным;
 б) энцыклапедычным; г) навуковым.

13. Адзначце словазлучэнні, у якіх парушаны марфалагічныя нормы беларускай мовы:

- а) дзве ашчадныя кніжкі; г) дзве аплачаных акцыі;

- б) дваццаць гарачых дзён; д) дзевяць новых дамоў;
 в) тры векавых дуба; е) паўтара кіламетры.

14. Адзначце сказы, у якіх парушаны сінтаксічныя нормы беларускай мовы:

- а) Мы сустрэкаліся некалькі разоў у тыдзень.
 б) Васіль падобны на бацьку.
 в) На свеце лепшага кутка няма, чым той, дзе маці нарадзіла.
 г) Мы бываем вельмі няўважлівыя адзін к аднаму.
 д) Мой сябар быў разумней нас.

15. Адзначце стылі сучаснай беларускай мовы:

- а) літаратурнааўчы; г) дыялектны;
 б) публіцыстычны; д) мастацкі.
 в) гутарковы;

16. Адзначце словы і словазлучэнні, якія не характэрны для навуковага стылю:

- а) дарагое, вартае памяці, роднае слова;
 б) такім чынам, у выніку назірання, праведзены эксперымент;
 в) рукой падаць, людзі ў белых халатах;
 г) давесці да ведама, прашу прыняць меры;
 д) мэта, аналіз, класіфікацыя, кансістэнцыя.

17. Адзначце жанры афіцыйна-справавога стылю:

- а) канспект; г) рэзюмэ;
 б) распіска; д) пратакол;
 в) рэцэнзія; е) маналог.

18. Назавіце асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення:

- а) лагічнасць; г) вобразнасць;
 б) чысціня; д) правільнасць;
 в) ацэнчанасць; е) адназначнасць.

ВАРЫЯНТ 2

1. Адзначце моўную сям'ю, у якую ўваходзіць беларуская мова:

- а) усходнееўрапейская;
 б) індаеўрапейская;

- в) усходнеславянская;
г) славянская.

2. Справаводства ў ВКЛ вялося

- а) па-старабеларуску; в) па-стараруску;
б) па-ўсходнеславянску; г) па-царкоўнаславянску.

3. Новая беларуская літаратурна-пісьмовая мова фарміравалася на аснове:

- а) кніжных традыцый; в) народных гаворак;
б) рускай мовы; г) усходнеславянскай мовы.

4. Назавіце аўтара падручніка “Беларуская граматыка для школ” (1918 г.).

- а) В. Дунін-Марцінкевіч; в) Я. Чачот;
б) І. Луцкевіч; г) Б. Тарашкевіч.

5. Адзначце асноўныя формы нацыянальнай беларускай мовы:

- а) літаратурная; г) бытавая;
б) пісьмовая; д) дыялектная.
в) прастамоўная;

6. Падбярэце правільны варыянт азначэння паняцця “лексікалогія”:

- а) раздзел мовазнаўства, у якім вивучаюцца правілы ўнармаванай перадачы вуснай мовы на пісьме;
б) раздзел мовазнаўства, які вивучае слоўнікавы склад мовы, лексічныя значэнні слоў, іх паходжанне, развіццё і ўжыванне;
в) раздзел мовазнаўства, у якім вивучаюцца тэорыя і практыка складання слоўнікаў.

7. Адзначце словы-архаізмы:

- а) мапа; г) паншчына;
б) аршын; д) ураднік;
в) вакацыі; е) чынш.

8. Адзначце запазычаныя словы:

- а) дабро; д) дыета;
б) фінансавы; е) светлы;
в) ісці; ж) камедыя.
г) табло;

9. Адзначце словы, якія адносяцца да спецыяльнай лексікі:

- а) дарога; г) маркетынг;
б) экватар; д) інтэграцыя;
в) валошка; е) ровар.

10. Адзначце словы, з якімі можа спалучацца прыметнік *духоўны*:

- а) спакой; г) інтарэсы;
б) пах; д) інструмен;
в) улада; е) настаўнік.

11. Адзначце, якіх тэрмінаў не існуе ў мове:

- а) тэрміны-назоўнікі; г) тэрміны-абрэвіятуры;
б) тэрміны-выклічнікі; д) тэрміны-словазлучэнні.
в) тэрміны-сказы;

12. Адзначце словазлучэнні, у якіх парушаны марфалагічныя нормы беларускай мовы:

- а) тры пятых соткі агарода; г) дваццаць гарачых дзён;
б) тры магутныя дубы; д) чатыры аплачаных пакупкі;
в) гэтае смачнае яблыка; е) паўтара кіламетры.

13. Адзначце сказы, у якіх парушаны сінтаксічныя нормы беларускай мовы:

- а) Я не хацела вас пакрыўдзіць, выбачайце мяне.
б) Андрэй збіраецца жаніцца з Верачкай.
в) У першы зімовы дзень ён захварэў пнеўманіяй.
г) Раніцай вырашылі ехаць за сенам.

14. Вызначыце мэты навуковага стылю:

- а) уздзейнічаць на пачуцці людзей;
б) паведамляць пра дасягненні навукі і тэхнікі;
в) даносіць да чытача аргументаваную інфармацыю;
г) абслугоўваць дыпламатычную сферу грамадскай дзейнасці.

15. Адзначце жанры навуковага стылю:

- а) пратакол; г) нарыс;
б) трыялет; д) загад;
в) анатацыя; е) фельетон.

16. Адзначце падстылі афіцыйна-справавога стылю:

- а) афіцыйна-навуковы; г) заканадаўчы;

- б) афіцыйна-справавы; д) адміністрацыйна-канцэлярскі.
в) дыпламатычны;

17. Адзначце прыметы афіцыйна-справавога стылю:

- а) вобразнасць; г) канкрэтнасць;
б) строгая аб'ектыўнасць; д) эмацыянальнасць.
в) непасрэднасць маўлення;

18. Назавіце асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення:

- а) сцісласць; г) правільнасць;
б) багацце; д) пазнавальнасць;
в) камунікатыўнасць; е) мнагазначнасць.

АДКАЗЫ

Варыянт 1

1. г. 2. б, в, д. 3. б. 4. г. 5. а. 6. г, д. 7. б, г, д. 8. б, в, д, ж. 9. а, в, д.
10. б, е. 11. а, в. 12. б. 13. г, д, е. 14. а, б, г, д. 15. б, в, д. 16. а, в, г. 17. б,
г, д. 18. а, б, г, д.

Варыянт 2

1. б. 2. а. 3. в. 4. г. 5. а, д. 6. б. 7. в, е. 8. б, г, д, ж. 9. б, г, д. 10. в, г.
11. б, в. 12. а, в, д, е. 13. а, в, г. 14. б, в. 15. в. 16. в, г, д. 17. б, г. 18. б, г.

ДАДАТКІ

ДАДАТАК 1

ТЭКСТЫ ДЛЯ ПЕРАКЛАДУ

I. После Второй мировой войны складывается ряд благоприятных факторов, которые повлияли на превращение туризма в массовое явление, своеобразный феномен века.

1. *Рост общественного богатства и доходов населения.* Рост экономики в странах Европы, Америки, Азии привел к увеличению доходов населения. Излишек средств люди стали тратить на отдых и путешествия.

2. *Увеличение свободного времени у работающего человека.* Стараниями профсоюзов к этому времени законодательно было закреплено право на 5-дневную рабочую неделю, 8–10-часовой рабочий день и отпуск (от 14 до 31 дней). Выходные дни позволяли совершать экскурсионные поездки или туры выходного дня.

3. *Понижение возраста дохода на пенсию.* Это привело к росту в общем числе туристов доли пожилых людей, что дало возможность развивать туризм «третьего возраста».

4. *Дальнейшее развитие транспорта.* Создание туристического автобуса дало возможность существенно поднять уровень и качество экскурсионного обслуживания. Трансконтинентальные перелеты позволили включить в туристическую индустрию дальние страны, тропические острова и пр.

5. *Урбанизационные процессы в обществе.*

6. *Развитие информационных коммуникаций:* массовое введение персонального компьютера, мобильной связи, сети интернет и др. Новый тип путешествия – виртуальный (*А. Панько*).

II. Радзивиллы неоднократно путешествовали, по разным причинам выезжая за границу, не говоря уже о многочисленных поездках по Беларуси. Вот яркий тому пример: *Николай Радзивилл (Сиротка)* (1549–1616) государственный и военный деятель ВКЛ, меценат, писатель, путешественник – учился в Страсбургском университете. Несколько раз путешествовал по Европе, посетил Цюрих, Милан, Падуя, Рим, встречался с императором Максимилианом II, папой Пием V. В 1583 г. совершил паломничество в святую землю, посетил Крит, Кипр, Сирию, Палестину, Египет. В Иерусалиме Н. Радзивилл провел две недели, сделал городу щедрые пожертвования. Посетители свидетельствуют, что лампадка горит и сегодня, как напоминание о щедром князе.

В 1601 г. издал книгу с описанием своих путешествий. Она написана на латинском языке, была переведена на многие европейские языки, выдержала около 20 изданий и долгое время была единственным достоверным справочником-путеводителем по Средиземноморью для путешественников Польши, Литвы, России и Беларуси (*А. Панько*).

III. Основная функция отеля – предоставление временного жилья гостям. Управление крупным отелем осуществляют управляющий (генеральный менеджер) и исполнительный комитет, в который входят руководители главных подразделений (служб, отделов) отеля: руководитель отдела обслуживания номеров, руководитель службы питания и напитков, руководитель службы маркетинга и продаж, начальник отдела человеческих ресурсов, главный бухгалтер или финансовый директор и главный инженер или менеджер по обслуживанию зданий и помещений.

Отель состоит из нескольких составляющих, которые по своей сути являются центрами доходов или центрами расходов. Ежедневно здесь реализуются тысячи товаров и услуг. Работа каждого специализированного подразделения требует добросовестности со стороны каждого исполнителя и контроля качества со стороны соответствующего отдела. Успех работы отеля в целом зависит от согласованности действий огромного количества разных людей.

Годфри Блер (Godfrey Bler), управляющий отеля General Eisenhower на 800 номеров, называет гостиничное дело “бизнесом, состоящим из мелочей” (*по интернет-материалам*).

IV. “Вясельны каравай”

С давних времен и по сегодняшний день полесская свадьба начинается с выпечки каравая, который являлся символом богатства и благополучия молодой семьи. На каждую свадьбу выпекают два каравая – один для жениха, второй – для невесты. Украшаются караваи одинаковым узором: жба каравая обводятся сплетенной из теста косой, которая символизирует объединение двух семей. Каравайный обряд включает в себя ряд почётных и ответственных моментов – “чыноў”. Называются они так: “рашчыненне”, “замес каравая”, “гібанне каравая”, “саджанне ў печ”, “кавалі” и “выкуп каравая”. Обряд сопровождается песнями, которые сменяют одна другую. Каравайный обряд существует в различных деревнях и районах Беларуси, но на Полесье он особенно выразителен. В д. Мотоль Ивановского района местные жители бережно относятся к своей духовной культуре и обрядам и передают их новым поколениям. В значительной степени этому содействует и Мотольский музей народного творчества. В настоящее время обряд “Вясельны каравай” проходит регистрацию как объект нематериального наследия для включения в Государственный список историко-культурных ценностей Республики Беларусь и является претендентом на внесение в список нематериального наследия ЮНЕСКО (*В.А. Клицукова, Н.М. Борисенко, Я.И. Аношко*).

V. Туристические услуги нематериальны: их нельзя “потрогать” и оценить до покупки. Поэтому роль маркетинговых коммуникаций чрезвычайно важна, так как именно коммуникации призваны сформировать положительный образ субъекта агроэкотуризма, вызвать доверие, интерес и позитивное отношение к нему.

Для эффективного продвижения туристического продукта в области агроэкотуризма рекомендуется применять концепцию интегрированных маркетинговых коммуникаций. Суть ее состоит в том, что в процессе организации продвижения турпродукта необходимо обеспечить, как минимум, три уровня интеграции:

1. Интеграция по целям. Любые рекламные и информационные сообщения, прямо или косвенно касающиеся туризма, должны со-

ответствовать целям и задачам регионального развития агроэкотуризма.

2. Интеграция по маркетинговому блоку. К нему традиционно относят сам туристический продукт, средства его продвижения, цену и способ реализации.

3. Интеграция различных средств продвижения. Необходимо использовать широкий набор коммуникационных инструментов: статьи, интервью, пресс-релизы в СМИ, интернет-сайты, социальные сети, событийный маркетинг, выставки, средства наружной рекламы, буклеты, карты и т. д. (В.А. Клищукова, Н.М. Борисенко, Я.И. Аношко).

VI. Экскурсовод – специалист, под руководством которого происходит процесс познания окружающей действительности в соответствии с требованиями методики проведения экскурсии.

Работа экскурсовода характеризуется рядом особенностей. Помимо глубоких теоретических знаний она требует определенных практических навыков и умений и предъявляет конкретные требования к экскурсоводу как личности. Он должен обладать следующими характерными чертами: интеллектуальностью, индивидуальностью, ответственностью, личным достоинством, активной жизненной позицией.

Огромная роль в освоении профессии экскурсовода отводится следующим качествам: интеллектуальным (гибкость ума, наблюдательность), волевым (самообладание, решительность, настойчивость), эмоциональным (чуткость).

На эффективность экскурсии также оказывают влияние такие качества, как радушие, приветливость, внимание к людям, оптимизм, жизнерадостность, непринужденность, индивидуальность.

Индивидуальность экскурсовода формируется в процессе освоения им экскурсоводческого мастерства, выработки и совершенствования индивидуальных особенностей: речи, жестов, мимики, стиля изложения материала, использования своих излюбленных приемов и манеры ведения экскурсии в целом (А.П. Дурович и др.).

VII. Основой формирования туристского продукта являются, безусловно, природные ресурсы. Не случайно туризм на ранней его стадии получил развитие в странах с благоприятным климатом и целебными источниками.

Природные ресурсы – компоненты природной среды (климат, рельеф, растительность, поверхностные и подземные воды, лечебные грязи и т. д.), используемые для организации отдыха и оздоровления людей. Эти ресурсы существенным образом влияют на туристское движение, придавая ему определенное направление и формируя его структуру. Большинство природных ресурсов истощаются в процессе их использования в целях туризма. Одни из них не возобновляются, другие – восстанавливаются (самостоятельно или при участии человека).

Существуют несколько подходов к оценке природных туристских ресурсов:

- технологический – по функциональной пригодности ресурсов для организации того или иного вида туризма;
- физический – по степени комфортности ресурсов;
- психологический – в зависимости от эстетических качеств ресурсов.

В процессе оценки природных ресурсов учитываются их устойчивость к антропогенным нагрузкам и разнообразие природных компонентов (А.П. Дурович и др.).

VIII. Самой известной специализированной организацией в системе ООН является Всемирная туристская организация (*World Tourism Organisation, WTO*), основанная в 1975 г. Ее особый статус в системе ООН основывается на Соглашении о сотрудничестве и взаимоотношениях между Всемирной туристской организацией (ВТО) и Ассамблеей Объединенных Наций, одобренном Экономическим и Социальным Советом (ЭКОСОС) в 1977 г. В соответствии с этим документом на ВТО возлагаются ответственность и функции центрального руководящего органа в сфере туризма.

ВТО по сути дела является единственной межправительственной организацией, чья деятельность охватывает все аспекты туризма. Ее создание означало признание не только экономического, социального, культурного, но и политического значения международного туризма. Официальными языками ВТО являются английский, испанский, русский и французский.

Цели, характер, организационная структура и функции ВТО определены ее Уставом, который был принят 27 сентября 1975 г.

Начиная с 1980 г. эта дата отмечается как Всемирный день туризма, ежегодно проводимый под определенным девизом.

Основными целями ВТО являются: 1) поощрение и развитие туризма как средства, содействующего экономическому развитию, укреплению мира, процветанию, повышению взаимопонимания между народами, всеобщему уважению и соблюдению прав человека и фундаментальных свобод без различия расы, пола, языка и религии; 2) соблюдение интересов развивающихся стран в области туризма (*А.П. Дурович и др.*).

IX. Шенгенская зона начала своё существование 26 марта 1995 г., когда пограничный контроль был отменён на внутренних границах между семью государствами: Бельгией, Францией, Германией, Люксембургом, Нидерландами, Португалией и Испанией.

В плане международных путешествий Шенгенская зона действует во многом подобно единому государству с пограничным контролем на внешней границе – при въезде и выезде из зоны, но без пограничного контроля на внутренних рубежах государств, входящих в эту зону.

На данный момент зона охватывает площадь в 4 312 099 км², на которой проживают свыше 400 млн человек. Шенгенские правила подразумевают устранение пограничного контроля на внутренних границах между государствами, вошедшими в зону, и одновременно – укрепление пограничного контроля с третьими государствами, граничащими с зоной. Также страны обязуются вести единую политику в отношении временно въезжающих лиц (включая единую Шенгенскую визу), вести согласованный контроль на внешних границах и развивать трансграничное полицейское и судебное сотрудничество. Для удостоверения личности в аэропортах, отелях или при полицейском контроле может требоваться паспорт или идентификационная карта государства – члена ЕС. В исключительных случаях при наличии угрозы внутренней безопасности или общественному порядку (например, при проведении важных политических саммитов или спортивных соревнований) пограничный контроль на внутренних границах между некоторыми странами Шенгенской зоны может восстанавливаться на ограниченный срок до 30 дней (*В.Н. Новиков, Д.Н. Киселёв*).

X. Крупным общественным объединением в сфере туризма Республики Беларусь является общественная организация “Республиканский союз туристических организаций” (РСТО). Основными целями, которые записаны в уставе РСТО, являются участие в разработке и реализации туристической политики в республике, формирование благоприятной среды для развития туризма и обеспечение атмосферы понимания и заинтересованности общества в развитии индустрии туризма в Республике Беларусь, международное сотрудничество с туристическими организациями.

Рекомендации РСТО и его авторитет позволят представлять интерес при аккредитации туристических компаний в иностранных посольствах в Беларуси, а отзывы и характеристики Союза послужат поддержке ваших интересов перед государственными организациями и институтами и позволят получить определённые преимущества в продвижении и развитии бизнеса.

РСТО обеспечивает соответствующее продвижение имени компании посредством предоставления адекватных характеристик профессионализма турфирм, позиционирующим конкретные направления международной деятельности, при запросах международных организаций и государственных структур на предмет целесообразности взаимодействия с той или иной компанией или их приглашения в инфотур или на иной форум межгосударственного сотрудничества (*В.Н. Новиков, Д.Н. Киселёв*).

XI. Туризм как ни одна другая отрасль заинтересован в сохранении природы, в регулировании антропогенных воздействий на природу, в экологизации всех сфер деятельности человека, создании экологически эффективных технологий, в формировании нового экологического мировоззрения людей. Это связано с самой сутью и целью туристской деятельности – восстановлением физических, психических и интеллектуальных сил человека. Эта цель может быть достигнута, если природный комплекс будет удовлетворять ряду требований.

Природно-климатический и экологический факторы определяют то, насколько турист удовлетворён путешествием, отдыхом. Ощущение туристом, вернувшимся из путешествия, исполненности желания, мечты, надежды (целей путешествия) через ощущение

комфортности среды гостеприимства, её безопасности и благотворного оздоравливающего воздействия не может быть достигнуто в общем случае без наличия благоприятной природной и экологической среды гостеприимства (Г.И. Зорина и др.).

ХII. В настоящее время специалисты выделяют пять групп факторов, влияющих на формирование туристских потребностей, а значит, и на успешное функционирование туристского центра и туристского предпринимательства:

1. Природные факторы – природные богатства, доступные для туристов (географическое положение места отдыха, климат, флора, фауна, близость к воде, комфортные и привлекательные, красивые природные объекты и др.).

2. Социально-экономические факторы – развитие места отдыха (язык, экономический и культурный уровень развития страны).

3. Материальная база туристской индустрии – основные наземные постройки для удовлетворения потребностей туристов с точки зрения удобств и эстетического восприятия (гостиницы, предприятия питания, досуга, спортивно-курортные сооружения и т. п.). Важными являются уровень комфорта, архитектурное решение объекта материальной базы, его соответствие культуре, окружающей архитектуре или природе, национальным особенностям, а также виду туризма (отдыху, спорту, деловой поездке и т. д.).

4. Инфраструктура места отдыха – наземные и подземные сооружения, необходимые для удовлетворения потребностей туристской индустрии (коммуникации, подъездные пути, освещение, пляжи, стоянки, садово-парковые хозяйства и пр.).

5. Туристское предложение (ресурсы гостеприимства) – культурное богатство туристского центра. Гостеприимству в туризме придается большое значение. Успеху туризма способствуют: искусство, литература, музыка, театр, имеющиеся в туристском центре. Ресурсами гостеприимства могут служить фольклорные праздники, национальные галереи искусств, фестивали и многое другое, способное заинтересовать, привлечь туриста, в том числе экскурсионное, познавательное, спортивное, развлекательное, курортное, рекреационное предложения (Г.И. Зорина и др.).

КАРОТКІ РУСКА-БЕЛАРУСКІ СЛОЎНІК ТУРЫСТЫЧНЫХ ТЭРМІНАЎ

агентский договор – агенцкі дагавор
 адаптация – адаптацыя
 акватория – акваторыя
 аннуляция заказа – ануляцыя заказу
 архипелаг – архіпелаг
 атмосферные осадки – атмасферныя ападка
 багаж – багаж
 бассейн – басейн
 благоприятный – спрыяльны
 влажность – вільготнасць
 внутренний туризм – унутраны турызм
 водопад – вадаспад
 водохранилище – вадасховішча
 возвратный – зваротны
 временное жильё – часовае жыллё
 въездной туризм – уязны турызм
 выездной туризм – выязны турызм
 горные породы – горныя пароды
 гостиница – гасцініца
 гостиничная деятельность – гасцінічная дзейнасць
 государственный – дзяржаўны
 грунтовые воды – грунтавыя воды
 группа – група
 давление – ціск
 действительность – рэчаіснасць
 добровольная сертификация – добраахвотная сетыфікацыя
 житель – жыхар
 загрязнение среды – забруджванне асяроддзя
 звезда – зорка
 индивидуальный предприниматель – індывідуальны прадпрымальнік
 индустрия – індустрыя

интеграция – інтэграцыя
 интерес – цікавасць
 испарение – выпарэнне
 исполнитель – выканаўца
 источник – крыніца
 карта – карта, мапа
 компас – компас
 комфорт – камфорт
 кратер – кратар
 ледник – ляднік
 лесостепь – лесастэп
 лесотундра – лесатундра
 лицензия – ліцэнзія
 маркетинг – маркетынг
 маршрут – маршрут
 мероприятие – мерапрыемства
 местность – мясцовасць
 метель – завіруха
 направление – накірунак
 направляющая сторона – бок, які накіроўвае
 население – насельніцтва
 наследие – спадчына
 национальный парк – нацыянальны парк
 недостаток – недахоп
 низменность – нізіна
 обряд – абрад
 обслуживание – абслугоўванне
 отдых – адпачынак
 отпуск – водпуск, адпачынак
 отчёт – справаздача
 отчисления – адлічэнні
 оценить – ацаніць
 пакет туристических услуг – пакет турыстычных паслуг
 перевал – перавал
 перевозчик – перавозчык
 пещера – пячора

питание – харчаванне
 платёж – плацеж
 плоскогорье – пласкагор’е
 побережье – узбярэжжа
 подтверждение заказа – пацвярджэнне заказу
 поездка – паездка
 познавательный – пазнавальны
 покупка – купля (‘дзеянне’), пакупка (‘рэч’)
 полуостров – паўвостраў
 поручение – даручэнне
 посещать – наведваць
 потребитель – спажывец
 приключения – прыгоды
 принимающая сторона – бок, які прымае
 природоохранный – прыродаахоўны
 продвижение – прасоўванне
 прямое бронирование – прамое браніраванне
 пустыня – пустыня
 путёвка – пуцёўка
 путеводитель (справочная книга) – даведнік
 путешествие – падарожжа
 равнина – раўніна
 радуга – вясёлка
 развлекательный – забаўляльны
 регион – рэгіён
 редколесье – рэдкалессе
 рекреационный – рэкрэацыйны
 релиз-дата – рэліз-дата
 релиз-период – рэліз-перыяд
 родник – крыніца
 смерч – смерч
 смета затрат – каштарыс выдаткаў (затрат)
 событие – падзея, здарэнне
 событийный маркетинг – падзейны маркетынг
 согласованный – узгоднены
 сооружение – збудаванне, будынак

сопутствующие обстоятельства – звязаныя з гэтым (адна-
 часовыя) акалічнасці
 справочник – даведнік
 степь – стэп
 тайга – тайга
 творчество – творчасць
 требование – патрабаванне
 тундра – тундра
 турист – турыст
 туристический – турыстычны
 туристская услуга – турыцкая паслуга
 туристские ресурсы – турыцкія рэсурсы
 туристский продукт – турыцкі прадукт
 туристское движение – турыцкі рух
 туроператор – тураператар
 угроза – пагроза
 удивительный – незвычайны, дзівосны
 укрепление – умацаванне
 условия – умовы
 услуга – паслуга
 хозяин – гаспадар
 ценовой период – цэнавы перыяд
 экваториальный пояс – экватарыяльны пояс
 экология – экалогія
 экскурсант – экскурсант
 экскурсионное бюро – экскурсійнае бюро
 экскурсия – экскурсія
 экскурсовод – экскурсавод
 юридическое лицо – юрыдычная асоба
 явление – з’ява

УЗОРЫ АФАРМЛЕННЯ СПІСА ЛІТАРАТУРЫ

Прыклады апісання самастойных выданняў

Адзін, два ці тры аўтары:

Дедюля, И. В. Электричество и магнетизм : сборник задач / И. В. Дедюля, В. И. Януть. – Минск : БГПУ, 2008. – 84 с.

Дайнеко, А. Е. Экономика Беларуси в системе всемирной торговой организации / А. Е. Дайнеко, Г. В. Забавский, М. В. Василевская ; под ред. А. Е. Дайнеко. – Минск : Ин-т аграр. экономики, 2004. – 323 с.

Чатыры і больш аўтараў:

Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов / Н. Н. Костюкович [и др.] ; под ред. Н. Н. Костюковича. – Минск : БелЭн, 1995. – 512 с.

Шматтомнае выданне:

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Минск : Экаперспектыва, 2000–2005.

Асобны том у шматтомным выданні:

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Минск : Экаперспектыва, 2000–2005. – Т. 4 : Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – 2005. – 518 с.

Аўтарэферат дысертацыі:

Иволгина, Н. В. Оценка интеллектуальной собственности: на примере интеллектуальной промышленной собственности : автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.10; 08.00.05 / Н. В. Иволгина ; Рос. экон. акад. – М., 2005. – 26 с.

Дысертацыя:

Каско, Ю. М. Сучасная беларуская матэматычная тэрміналогія (семантычныя і структурныя аспекты) : дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Ю. М. Каско. – Минск, 2003. – 129 л.

Рэсурсы аддаленага доступу:

Национальный Интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск,

2005. – Режим доступа : <http://www.pravo.by>. – Дата доступа : 25.01.2006.

Козулько, Г. Беловежская пуца должна стать мировым наследием [Электронный ресурс] / Г. Козулько // Беловежская пуца – XXI век. – 2004. – Режим доступа : <http://bp21.org.by/ru/art/a041031.html>. – Дата доступа : 02.02.2006.

Прыклады апісання састаўных частак выданняў

Састаўная частка кнігі:

Пивоваров, Ю. П. Организация мер по профилактике последствий радиоактивного загрязнения среды в случае радиационной аварии / Ю. П. Пивоваров, В. П. Михалев // Радиационная экология : учеб. пособие. – М., 2004. – С. 117–122.

Састаўная частка зборніка:

Войтешенко, Б. С. Сущностные характеристики экономического роста / Б. С. Войтешенко, И. А. Соболенко // Беларусь и мировые экономические процессы : науч. тр. / Белорус. гос. ун-т ; под ред. В. М. Руденкова. – Минск, 2003. – С. 132–144.

Якіменка, Т. С. Аб песенна-эпічнай традыцыі ў музычным фальклоры беларусаў / Т. С. Якіменка // Беларуская музыка: гісторыя і традыцыі : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. акад. музыкі ; склад. і навук. рэд. В. А. Антаневіч. – Минск, 2003. – С. 47–74.

Артыкул са зборніка тэзісаў ці матэрыялаў канферэнцыі:

Пеньковская, Т. Н. Роль и место транспортного комплекса в экономике Республики Беларусь / Т. Н. Пеньковская // География в XXI веке: проблемы и перспективы : материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию геогр. фак. БГУ, Минск, 4–8 окт. 2004 г. / Белорус. гос. ун-т, Белорус. геогр. о-во ; редкол.: Н. И. Пирожник [и др.]. – Минск, 2004. – С. 163–164.

Місько, Л. Л. Старажытныя адзінкі вымярэння на Беларусі / Л. Л. Місько // Тураўскія чытанні : матэрыялы Рэсп. навук.-практ. канф., Гомель, 4 верас. 2004 г. / НАН Беларусі, Гомел. дзярж. ун-т ; рэдкал.: У. І. Коваль [і інш.]. – Гомель, 2005. – С. 173–178.

Артыкул з журнала:

Бандаровіч, В. У. Дзеясловы і іх дэрываты ў старабеларускай музычнай лексіцы / В. У. Бандаровіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2004. – № 2. – С. 49–54.

Артыкул з газеты:

Дубовік, В. Молодые леса Брестчины / В. Дубовік // Рэспубліка. – 2005. – 19 крас. – С. 8.

Артыкул з энцыклапедыі, слоўніка:

Аляхновіч, М. М. Электронны мікраскоп / М. М. Аляхновіч // Беларус. энцыкл. : у 18 т. – Мінск, 2004. – Т. 18, кн. 1. – С. 100.
Мяснікова, Л. А. Природа человека / Л. А. Мяснікова // Современный философский словарь / под общ. ред. В. Е. Кемерова. – М., 2004. – С. 550–553.

ЛІТАРАТУРА

- Азарка, В. У.** Беларуская мова: спецыяльная лексіка : вучэб.-метад. дапам. / В. У. Азарка, А. С. Васілеўская, М. М. Круталевіч. – 2-е выд., выпр., дап. – Мінск : БДПУ, 2005. – 243 с.
- Антанюк, Л. А.** Беларуская мова: прафесійная лексіка : курс лекцый / Л. А. Антанюк, Б. А. Плотнікаў. – 5-е выд. стэр. – Мінск : Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, 2008. – 238 с.
- Арашонкава, Г. У.** Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : слоўнік-даведнік / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 303 с.
- Асветнікі** зямлі Беларускай : энцыкл. даведнік / рэдкал. : Г. П. Пашкоў [і інш.]; маст. У. М. Жук. – Мінск : БелЭн, 2001. – 496 с.
- Беларуская мова** (прафесійная лексіка) : метад. рэкамендацыі / склад. А. М. Муравіцкая. – Мінск : РІВШ БДУ, 2006. – 35 с.
- Беларуская мова** : энцыкл. / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал. : Б. І. Сачанка [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.
- Беларуская мова.** Прафесійная лексіка : курс лекцый / Т. І. Скікевіч [і інш.]. – Горкі : БДСГА, 2013. – 112 с.
- Беларуская мова.** Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэб. дапаможнік / Д. В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 230 с.
- Беларуская мова.** Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.] ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2015. – 262 с.
- Беларуская мова:** спецыяльная лексіка : вучэб.-метад. дапаможнік. / Л. А. Бондар [і інш.] ; пад рэд. Ю. А. Сцепанчука. – Мінск : БДУІР, 2006. – 69 с.

- Беларускі** арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы ; уклад. Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандраценя ; пад рэд. А. А. Лукашанца. – 3-е выд., выпр. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 694 с.
- Булыка, А. М.** Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999.
- Вялюга, С. А.** Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб.-метад. комплекс / С. А. Вялюга, А. І. Зянько. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – 263 с.
- Грабчыкаў, С. М.** Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С. М. Грабчыкаў. – Мінск : Нар. асвета, 1994. – 478 с.
- Зразікава, В. А.** Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў : вучэб. дапам. / В. А. Зразікава, А. В. Губкіна. – Мінск : Выш. шк., 2016. – 383 с.
- Клицунова, В. А.** Агрэотурызм : учеб.-метод. пособие / В. А. Клицунова, Н. М. Борисенко, Я. И. Аношко. – Минск : РИПО, 2014. – 132 с.
- Клундук, С. С.** Беларуская мова: усе складаныя тэмы: тэорыя і практыкаванні / С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
- Культура** маўлення : вучэб.-метад. комплекс : у 2 ч. / склад.: Т. А. Кісель, С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – Ч. 1. – 102 с.
- Ламака, С. В.** Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб.-метад. дапам. / С. В. Ламака. – Мінск : БДУІР, 2006. – 78 с.
- Лапкоўская, А. М.** Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб. дапам. / А. М. Лапкоўская. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 271 с.
- Леванцэвіч, Л. В.** Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : вучэб. дапам. / Л. В. Леванцэвіч. – Мінск : РІВШ, 2020. – 192 с.
- Леванцэвіч, Л. В.** Беларуская мова (прафесійная лексіка) : метад. рэкамендацыі / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ імя А.С. Пушкіна, 2013. – 43 с.
- Лепешаў, І. Я.** Асновы культуры мовы і стылістыкі: практыкум : вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1989. – 207 с.
- Ляшчынская, В. А.** Студэнту аб мове: прафесійная лексіка : вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск : ІВЦ Мінфіна, 2003. – 243 с.

- Макарэвіч, А. В.** Слоўнік устарэлых слоў беларускай мовы / А. В. Макарэвіч. – Брэст : БрДУ, 2005. – 125 с.
- Маракуліна, Т. М.** Слоўнік арфаграфічных новаўвядзенняў беларускай мовы / Т. М. Маракуліна, І. Л. Капылоў. – Мінск : Современ. шк., 2011. – 96 с.
- Маршэўская, В. В.** Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб. дапам. / В. В. Маршэўская. – Гродна, 2000. – 131 с.
- Міхневіч, А. Я.** Слоўка за слоўкам : алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх / А. Я. Міхневіч, Л. П. Кунцэвіч, Ю. В. Назаранка. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2006. – 166 с.
- Новиков, В. Н.** Правовое регулирование туристической деятельности / В. Н. Новиков, Д. Н. Киселёв. ; Белорус. гос. ун-т физ. культуры. – Минск : БГУФК, 2016. – 246 с.
- Основы** туристской деятельности : учеб. / Г. И. Зорина и [др.]. – М. : Сов. спорт, 2002. – 224 с.
- Организация** туризма : учеб. пособие / А. П. Дурович [и др.]. ; под общ. ред. А. П. Дуровича. – Минск : Новое знание, 2003. – 632 с.
- Панько, А. Д.** История путешествий и туризма : курс лекций / А. Д. Панько ; Брест. гос. ун-т им. А.С. Пушкина. – Брест : БрГУ им. А.С. Пушкина, 2011. – 86 с.
- Русско-белорусский** словарь: около 110 000 слов : в 3 т. / под ред. А. А. Лукашанца. – Изд. 10-е, перераб. и доп. – Минск : БелЭн, 2012. – 3 т.
- Слоўнік** лексічных формаў (сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы, амографы, амафоны) / уклад.: Я. І. Хвалей, У. В. Шарпіла. – Мінск : Парадокс, 2004. – 416 с.
- Смольская, Т. М.** Беларуская мова: юрыдычная лексіка : вучэб. дапам./Т.М. Смольская, Л. У. Хрышчановіч. – Мінск: ТетраСистемс, 2006. – 239 с.
- Струкава, С. М.** Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў (па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі) / С. М. Струкава. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 655 с.
- Сямешка, Л. І.** Беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. – Мінск : Сучаснае слова, 1999. – 224 с.
- Сямешка, Л. І.** Курс беларускай мовы : падручнік / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

- Тлумачальны** слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.
- Уводзіны** ў мовазнаўства : вучэб.-метад. комплекс/склад. Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук ; Брэсцк. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2013. – 96 с.
- Уокер, Дж. Р.** Введение в гостеприимство : учеб. пособие / Дж. Р. Уокер ; пер. с англ. В. Н. Егорова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 735 с.
- Шведаў, С. М.** Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С. М. Шведаў. – Мінск : Сучаснае слова, 2004. – 480 с.
- Шкраба, І. Р.** Самабытнае слова : слоўнік беларус. безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) / І. Р. Шкраба. – Мінск : БелЭн, 1994. – 222 с.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
1. МОВА – ДУХОЎНЫ СКАРБ НАРОДА	5
1.1. Мова і соцыум.....	5
1.2. Функцыі мовы ў грамадстве.....	8
1.3. Беларуская мова сярод іншых моў свету.....	10
1.4. Вытокі беларускай мовы	12
1.5. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова XIX – першай паловы XX ст.	15
1.6. Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX – пачатку XXI ст.....	22
2. ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ	29
2.1. Слова як адзінка мовы	29
2.2. Сістэмныя сувязі ў лексіцы	32
2.3. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання.....	36
2.4. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання	41
2.5. Спецыяльная лексіка	42
2.6. Спосабы ўтварэння тэрмінаў.....	45
2.7. Фарміраванне беларускай тэрміналогіі	48
2.8. Беларуская лексікаграфія.....	54
3. ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ.....	66
3.1. Паняцце стылю.....	66

.....	Змест
3.2. Гутарковы стыль.....	67
3.3. Мастацкі стыль	68
3.4. Публіцыстычны стыль.....	69
3.5. Навуковы стыль	71
3.6. Сістэма жанраў навуковай літаратуры	75
3.7. Афіцыйна-справавы стыль.....	77
3.8. Групы афіцыйна-справавой дакументацыі і асаблівасці іх афармлення	81
3.9. Асаблівасці перакладу на беларускую мову	83
4. КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ	96
4.1. Мова і маўленне. Правільнасць маўлення і моўныя нормы. Прафесійна арыентаванае маўленне.....	96
4.2. Падрыхтоўка да публічнага выступлення	108
4.3. Маўленчы этыкет і культура зносін	111
ВЫНІКОВЫ ТЭСТ.....	121
Варыянт 1	121
Варыянт 2	123
ДАДАТКІ.....	127
Дадатак 1. Тэксты для перакладу.....	127
Дадатак 2. Кароткі руска-беларускі слоўнік турыстычных тэрмінаў	135
Дадатак 3. Узоры афармлення спіса літаратуры	139
ЛІТАРАТУРА	142

Вучэбнае выданне

Кісель Таццяна Аляксандраўна
Якубук Наталля Раманаўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА). ТУРЫЗМ І ГАСЦІННАСЦЬ

Вучэбны дапаможнік

Рэдактар *В.В. Савянок*
Тэхнічны рэдактар *К.В. Патапейка*
Карэктар *А.В. Міско*
Дызайн вокладкі *С.Л. Пракапцовай*

Падпісана да друку 07.12.2020. Фармат 60×84/16.
Папера афсетная. Рызаграфія.
Ум. друк. арк. 8,63. Ул.-выд. арк. 7,29.
Тыраж 300 экз. Заказ 172.

Рэспубліканскі інстытут прафесіянальнай адукацыі.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўцоў, вытворцаў,
распаўсюджвальнікаў друкаваных выданняў № 1/245 от 27.03.2014.
Вул. К. Лібкнехта, 32, 220004, Мінск. Тэл.: 374 41 00, 272 43 88.

Надрукавана ў Рэспубліканскім інстытуце
прафесіянальнай адукацыі. Тел. 373 69 45.